

საქართველოს

ისტორია

თავადის ს. ბარათაშვილისა

ნათარგმნი ს. ხუნდაძის მიერ

რვეული I

საქართველოს ძველი ისტორია

ქუთაისი 1895

Типо-Литографія Н И Гамрекели

მთარგმნელის აგან.

ქართულ სიტყვიერების მოყვარულმა ქუთათურმა წრემ 1885 წელს გადაწყვიტა სულხან ბარათაშვილის ისტორიის ქართულად გადმოთარგმნა და ეს საქმე მიანდო ორს პირს: ამ სტრიქონების დამწერს და აწ განსვენებულს ე. მჭედლიძეს. მიყვავით ხელი თარგმნას, – მაგრამ ულმოზელმა მკვლელმა უდროოდ გააგდებია კალამი ხელიდან პატიოსან მოღვაწეს.

განსვენებულმა მოასწრო მხოლოდ სამის თავის გადათარგმნა («საქართველოს ძველი ისტორია», თავები I, II და III). ჩვენ ის თარგმანი, ენის ერთგვარობისათვის, ჩვენს თარგმანს შევეუთანასწორეთ და ამ სახით ვბეჭდავთ მას.

ქუთაისი. 17 მარტს 1894 წელსა.

ძმანო, მტკიცედ ჰსდევით და შეიკრძალებით
მოდღვრებად ესე, რომელიცა გისწავიეს.»
(თესალონიკელთა მიმართ მეორე ეპისტოლე
წმ. პავლე მოციქულისა: თავი II, მუხ. 15).

ქართველ ხალხის

პირველი გადმოცემანი

(ქართველთა მომდინარეობის დროიდან სამეფოს დაარსებამდე).

I.

ქართველ ხალხის მომდინარეობა და მისი დასახლება კავკასიაში.

ვრცელი ხმელთაყელი შავისა და კასპიის ზღვას
შუა, არეზის მდინარიდან კავკასიის მთების სათოვ-
ლო ზურგამდის, უძველეს დროშივე მოსახლებული
იყო ხალხით, რომელსაც ახლა ქართველებს უწო-
დებენ. ამ ხალხის დასაწყისი კაცთა პირველ საზოგა-
დობათა დაარსებამდის მიაწევს და იმავე წყვილიადით
არის დაფარული, რომელიც გარს არტყია ქალდე-
ველთა და საზოგადოთ აღმოსავლეთის ყველა პირ-
ველყოფილ ხალხთა მომდინარეობის ისტორიას. ოც-
და-თუთხმეტმა საუკუნემ განვლო მას აქეთ, რა რომ
მწერლობა და ისტორიული ლიტერატურა დაარს-
დენ. ოც-და-თუთხმეტის საუკუნის განმავლობაში
ფილოსოფიური ჭკუა ამაოდ ცდილობს წყვილიადის
განათებას: ყოველ მეცადინეობის ნაყოფი არის მხო-
ლოდ გონებითი დასკვნა, რომელიც გვირკვევს კაც-

თა პირველ საზოგადოებათა მომდინარეობის მარტო საზოგადო ბუნებრივ ხასიათს; კერძო გარემოებანი კი, რომელნიც ყოველ ხალხის ცხოვრების განსაკუთრებულს ინდივიდუალურ ხასიათს შეადგენენ, სრულიად გამოუცნობელნი რჩებიან. ახლანდელ დროში ენათ ცოდნა და ფიზიოლოგია უმტკიცეს საშუალებად მიაჩნიათ რომელიმე ხალხის დასაწყისის გამოკვლევისათვის, მაგრამ გამოკვლევის ამგვარ სახსარს ჯერ არ აქვს ფეხი მოდგმული და შეუძლია მხოლოდ მომდინარეობისა და ხალხებთან მიმოსვლის ოდნავ გამოცნობა; იმის შესახებ კი, თუ რაში მდგომარეობდა ეს მიმოსვლა, ამ გვარი გამოკვლევა არავითარ ცნობას არ გვაძლევს. ამიტომაც ძველმა ისტორიამ უნებლიედ უნდა მიმართოს ზღაპრულ გადმოცემებს: ისტორიკოსი ცდილობს, რომ ჭეშმარიტების მცირედი კვალი იპოვოს ამ გადმოცემებში.

ძნელია და თითქმის შეუძლებელიც იმის გამოკვლევა, თუ როდის და ვისგან არიან თავდაპირველად შეკრებილნი და მატიანეში შეტანილნი ქართველ ხალხის სიტყვიერი გადმოცემანი. მაგრამ საქართველოს ისტორიულ ლიტერატურის დასაწყისი უეჭველად უძველეს დროს უნდა ეკუთვნოდეს. ბევრია იმისთანა ხალხი, რომელსაც საკუთარი მწიგნობრობა არ აქვს და რომელიც თავისს გადმოცემებს სხვის ანბანის შემწეობით სწერს; იმისთანა ხალხი კი ერთიც არ მოიძებნება, რომელსაც მწიგნობრობა ჰქონდეს და თავისი მატიანე კი არა.

ლიტერატურის შემწეობით გადმოცემათა დაცვა კაცობრიობისათვის აუცილებელს ბუნებით საჭიროებას შეადგენს და ამიტომაც ჩვენ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ქართულ მატიანეთა არსებობა და-

წყებულა ქართულ ანბანის გამოგონების პირველ ხანებშივე, ე. ი. ქრისტეს წინეთ მე-III საუკუნეში, და მას შემდეგ ქართველ ხალხის ცხოვრებაში ყოველთვის ყოფილა.

უმთავრესი ქართული მატთანე, ესრედ წოდებული «ქართლის ცხოვრება», რომელშიაც დაცულნი არიან უძველესი გადმოცემანი, მე-XIII საუკუნეშიაც კი იყო ცნობილი თვით ამავე სახელწოდებით. გასულ საუკუნის დასაწყისში, მეფის ვახტანგ VI ბრძანებით ის მატთანე შესცვალა ანუ, როგორც ვახტანგ მეფის შვილი ვახუშტი გვარწმუნებს, გაასწორა სწავლულ კომისიამ; ამ უკანასკნელმა შეკრიბა ხსენებულ მატთანის რამდენიმე ხელთნაწერი ეკზემპლიარი, საეკლესიო გუჯრები და ადგილობრივ წარჩინებულ გვართა სიგელები, აგრეთვე სპარსული და სომხური ისტორიული წიგნები, შეუმოწმა ისინი ერთმანერთს, შემდეგ შეასწორა და შეავსო ერთი უძველესი ხელთნაწერთაგანი და გამოსცა ის იმ სახით, როგორც არის ახლა დაბეჭდილი ვახტანგის «ქართლის ცხოვრება». მაგრამ ამ კომისიის მოქმედებით გასწორდა ეს მატთანე, თუ იმის უარესად დამახინჯდა, სანამ ვახტანგის მეფობამდის იყო – ამის გარჩევა მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა, თუ რომ ხსენებულ მატთანის

– 8 –

პირველი დედნები გვექონოდა ხელში.

ახლანდელ მატთანის სხვა და სხვა ნაწილებს სხვა და სხვა ხასიათი აქვს: ზოგიერთი ადგილები თავისის კილოთი დაბადებას მოგვაგონებენ და ზოგიერთი კი – ან სომხურ ისტორიასა და ან სპარსულ პოეზიას. შესახებ იმისა, თუ რამდენად მართალია ფაქტები და ქრონოლოგიურად დაწყობილი – ჩვენ მივსცეთ ანგარიში; მაგრამ მას შემდეგ, რაც ვახტანგის კომისიამ გადააკეთა ეს მატთანე, ჩვენ არა გვაქვს უფლება, რაიმე სწორი და მეცნიერებისათვის სასარ-

გებლო დასკვნა გამოვიყვანოთ იმ ფაქტების შეხედულებითა და დაფასებით, რომელიც ამ მატია-ნეში მოუქცევიათ. ჩვენის აზრით, ამ მატია-ნის დამწყობთა და განმაგრძობელ წელთაღმწერთა შეხედულება და ფაქტების დაფასება რომ დაცულიყო, არათუ ნაკლულევანებად ჩაითვლებოდა, არამედ ეს პირიქით ისეთივე საყურადღებო იქნებოდა, როგორც თვით ფაქტების დაცვა, და მაშინ უფრო ადვილად შესაძლებელი იქნებოდა აგვეხსნა ქართველ საზოგადოების გონებრივი და ზნეობრივი განვითარება მის ცხოვრების სხვადასხვა ხანებში.

აი ეს მატია-ნე ავირჩიეთ ჩვენ ამ წერილების ძირითად წყაროდ და იქიდან ჩვენ მხოლოდ იმგვარ ფაქტებს ვიღებთ, რომელიც, ერთის მხრით, მხოლოდ იმდენად განვითარებულია, რომ მათში მაინც დაცულია მატია-ნის ხასიათი, და მეორეს მხრით იმდე-

– 9 –

ნად მშრალი, რომ ამორებული ვახტანგის კომისიის მრავალგვარ მჭევრმეტყველობასა. დანარჩენი მასალები კი, მაგალ. სხვა ხალხების მატია-ნეები, ისტორიები, ქრონოლოგიები, გეოგრაფიები, ატლასები, მოგზაურობანი, სამოქალაქო და სარწმუნოებრივი კანონები და სხვა და სხვა აკტები, რომლებითაც ჩვენ ვისარგებლეთ ჩვენის წერილების შედგენისათვის, უნდა მოვიხმაროთ ქართულ მატია-ნეთა ფაქტებთან შესადარებლად და იმათ შესასწორებლად და შესავსებად, როგორც კი გონება გაგვიჭრის.

ქართველ ერის გადმოცემანი თავიანთ მოთხრობას იწყებენ ნოეს შემდეგ მეოთხე თაობიდან. ისინი მოგვითხრობენ, პირველად: რომ ქართველებიცა და სომხებიც იაფეტის შვილის-შვილის თარგამოსის ანუ

თოგორმისაგან შთამომავლობენო და თარგამოსი თავის მრავალ ნათესავებიანათ არარატის მთის მახლობლად დაესახლაო. თარგამოსის შვილებმა მამის სამფლობელო გაინაწილეს ერთმანეთშორის და სხვა და სხვა მხარეს წავიდ-წამოვიდენო: სომეხთ მამამთავარმა ჰაოსმა სომხეთის ტერიტორია დაიპყრო, ქართლოსმა კი და მისმა ექვსმა ძმამ¹⁾ დაიჭირეს მდ. არეზისაგან ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნები

¹⁾ აი ქართლოსის ძმების სახელები: ბარდოსი, მოვაკანი, ლეკოსი, ჰეროსი, კავკასოსი და ეგროსი.

– 10 –

კავკასიის მთებამდით, ამ უკანასკნელთა ჩარიცხვით. მეორე: ქართლოსს შემდეგ მისმა შთამომავლობამ გაინაწილა ყველა ეს ქვეყნები, ააშენა შიგ მრავალი ქალაქი და ციხე¹⁾ და ცდილობდა იგი თვისის დამოუკიდებლობის დაცვას, ჯერ ჰაოსის ფლობისმოყვარეობის წადილისაგან და მერმე მცხეთის მამასახლისების გაძლიერებისაგანო. ეს უკანასკნელნი ქართლოსის უფროს შტოისგან შთამომავლობდენ, მაგრამ ერთმანერთშორის ხანგრძლივ ბრძოლაში დაკარგეს ყოველივე მატერიალური უმჯობესობა სხვა შტოებზე და მხოლოდღა მამასახლისის წოდება დარჩაო, და მესამე: ამ დროს ქართველებმა ქეშმარიტი ღმერთი დაივიწყეს და დაიწყეს შზის, მთვარის და ხუთის ვარსკვლავის თაყვანისცემაო. განსაკუთრებულს საღვთო პატივს ქართველები თვისის საერთო მამამთავრის ქართლოსის ხსოვნას სცემდენო.

როდესაც ამ გადმოცემებს ვკითხულობთ, მაშინვე ვხედავთ, რომ ისინი სრულიად გამსჭვალულნი არიან დაბადებისა და სომხურ ისტორიის დასაწყისის კილოთი; ვხედავთ, რომ ის დრო, როდესაც ეს გადმოცემანი მატთანეში შეუტანიათ, ისე ძველი არ უნდა იყოს, როგორც ის ხანა, რომელსაც ეს გად-

მოცემანი ეკუთვნიან, და ალბათ ისინი ქართველებ-
მა ქრისტეს სარწმუნოების მიღებისა და დაბადე-
ბის გაცნობის შემდეგ შეადგინეს. მაგრამ ამავე
დროს ეს გადმოცემანი ძლიერ ეთანხმებიან კაცთა
საზოგადოების დაბადების წესს და შეუსაბამო ამბე-

¹⁾ ამ საუკუნეებში, როგორც გადმოცემა ამბობს, შემდეგი ციხე-ქალაქები
აუშენებიათ: ქართლი, სამშვილდე (ორბისი), მტკვრის ციხე (ზუნანი),
ჰერეთი, მცხეთა, გაჩიანი (სანადირო ქალაქი), ბოსტან-ქალაქი, დედა-
ციხის, ბოსტან-ქალაქი (რუსთავი), ჩელტი, ოძრე, თუხარისი, წუნდა,
არტანი (ქაჯთა-ქალაქი ანუ გური), უფლისციხე, ურბნისი და კასპი.

– 11 –

ბით არ არიან დამახინჯებულნი, როგორც, მაგალი-
თად, სხვა ხალხების პირველი გადმოცემანი, თვით
იმისთანა ხალხებისაც, რომელნიც ქართველებზე გა-
ცილებით უფრო გვიან დაარსებულან. ამიტომაც
ისინი სრულიად ამართლებენ შეხედულებას, რო-
მელიც არსებობს ქართველების მომდინარეობის შე-
სახებ და შესახებ იმისა, თუ როგორი ცხოვრება
ჰქონიათ ქართველებს იმ საუკუნეებში, როდესაც
ისინი პირველად დასახლებულან კავკასიაში. ამ საგ-
ნის გასაკვლევად ჩვენ არსად გვეგულება ამაზედ
უფრო სარწმუნო ცნობანი.

უცხო ქვეყნების ძველ მწერლებს სხვადასხვა
აზრი მოჰყავთ ქართველთ მომდინარეობის შესახებ:
მაგალითად, ტაციტის აზრით, იბერნი და ალბანნი
თავის თავს თესალიელთა შთამომავლებად რიცხავ-
დენ, რომელნიც იაზონს მოჰყოლიან კოლხიდაში, და
ამ აზრის დასამტკიცებლად ტაციტი ამბობს, რომ
სახელი იაზონი ადგილობრივ ძლიერ ხშირად იხმა-
რებო¹⁾. მაგრამ ეს აზრი იმდენადვე არის სარწმუ-
ნო, რამდენადაც დიონისოს აზრი, რომელიც გვა-
რწმუნებს, რომ იბერნი პირენეის ნახევარ-კუნძუ-
ლიდან, იბერიიდან, არიან გამოსულნიო. ამას გარ-
და ქართველთ მომდინარეობის შესახებ მსგავსივე

ღირსების მოსაზრება მრავალი შეგიძლიათ წაიკითხოთ დიოდორის, სტრაბონის, იუსტინის, იოსების,

1) *Taciti, lib XI, cap. 34.*

– 12 –

კედრენის, ზონარის და სხვების თხზულებებში.

გამოჩენილი ეთნოგრაფი ვივიენ დე-სენ-მარტენი, პირველ ხალხთა და კავკასიის უძველეს გადმოცემათა გამოკვლევებში, რომელიც 1846 წელს პარიზის ეთნოლოგურ საზოგადოებაში წაიკითხა მან, არჩევს ქართველების ამავე გადმოცემებს და შემდეგი დასკვნა გამოჰყავს: ერთი ის, რომ ქართველები და სომხები შეადგენენ ერთმანეთისაგან ძველათვე განცალკევებულს ორ შტოს ერთისა და იმავე ტომისას, რომელიც ინდო-კელტურ ოჯახობას ეკუთვნისო, და მეორე – კავკასიის ყველა ხალხები, არეზის მდინარის ჩრდილოეთით მცხოვრებნი, ევქსინის პონტოსისა და კასპიის ზღვას შუა, თვისის მომდინარეობით ქართველ ტომის შტოები იყვნენო. ამასთანავე მეცნიერულად ამტკიცებს, რომ თუ კავკასიის რომელიმე ახლანდელი მცხოვრებნი ენითა და გარეგან სახით გაირჩევიან ქართველებისაგან, ამას ჰქონია თავისი პატივსადები მიზეზები, რომელიც იცნო და სარწმუნოდაც აღიარა ზოგი ისტორიამ და ზოგი ფიზიოლოგიამო¹⁾.

ჩვენ ვეთანხმებით ვივიენ დე-სენ-მარტენის აზრს ქართველთა მომდინარეობის შესახებ და გარდა ამისა ამავე გადმოცემათაგან ვხედავთ, რომ ეს ხალხი

1) *Vivien de St. Martin, Recherches sur Les populations primitives et les plus anciennes traditions du Caucase, p. 95-97.*

– 13 –

გაჩენილა ძველის-ძველ დროში და უცხოვრია ცალკე, როგორც ბინადარ ხალხს, ქართლოსის შთამომავლობის ფეოდალურ მართველობას ქვეშ.

ჩვენ ვიხმარეთ აქ სიტყვები «ფეოდალური მართველობა», მაგრამ ამით არ შეიძლება ასე დაშორებულ დროის ქართველთ საზოგადოებრივი მდგომარეობა რომ შევადაროთ ჩრდილოეთის ბარბაროსთა იმ დროის მდგომიარობას, როცა ესენი პირველად დაბინავდენ გერმანიის ნიადაგზე: საშუალო საუკუნოების ბარბაროსები მარტო იმითაც კი უფრო მაღლა იდგენ იმ დროის ქართველებზე, რომ იხილეს რომის იმპერიის დიდება და ცხოვრება, ეს იმპერია შემუსრეს და იმის სახელოვანსა და ჩამაგულისხმებელ ნანგრევებზე თვით დაიწყეს ცხოვრება; ქართველებს კი, კავკასიაში თვისის დასახლების დროს, არც დანახვა შეეძლოთ რისამე და არც გაგება, გარეშე იმისა, რასაც ჩააგონებდა მათ თვით გარშემორტყმული ბუნება.

საზოგადოდ ყველა უძველესი ხალხები წასულ დროის მიხედვით კი არ ეწყობოდენ, არამედ ისე, როგორც შინაგანი ანუ გარეგანი მოვლენა და გარემოება უჩვენებდა მათ. უმთავრესი გარემოებანი, რომელთაც გავლენა ჰქონდათ ქართველ ხალხის პირველდაწყებით ცხოვრებაზე, შემდეგნი იყვენ. პირველი – საქართველოს მიწის ნიადაგი: რადგანაც ეს ნიადაგი ხეობებით დასერილს მთიან ალაგს წარმოადგენს, ამიტომ თავიდანვე ყოფდა ხალხს რამ-

დენიმე ნაწილად. ქალაქების და სოფლების მოსაშენებლად მთებს და მთების ტყიან მწვერვალებს ირჩევდენ, რადგანაც ამგვარ ადგილებში მათი ოჯახობა და ავლა-დიდება უფრო უშიშარ მდგომარეობაში იყო: აი ეს ადგილები ბადავდა ხალხში თავი-

სუფლების სურვილს და უნერგავდა მას გულში მეომრობას და გულადობას; ამავე დროს ამ მთების ძირში გადაშლილი მშვენიერი მინდვრები მცხოვრებთ მიწის სამუშაოდ იზიდავდა. მეორე გარემოება იყო – ხალხის საერთო ენა და თვისტომობა, რის წყალობითაც ერთტომობა გამაგრებული იყო. გარეგანი მოვლინებანი ეხებიან მრავალგვარს ისტორიულ ფაქტებს, რომელზედაც დამოკიდებული იყო ხალხის სვე-ბედი და მისი წარმატება. ადგილობრივ მატრიანეებში ეს ფაქტები ხაზარების შემოსევის აწერილობით იწყება: ეს შემოსევა მოხდა ქრ. დ. წ. მე-VII საუკუნეში.

ეგ ისტორიული სიცალიერე ფრიად შესამჩნევ ნაკლულევანებას შეადგენს საქართველოს მატრიანეებში, მაგრამ მაგიერად იმას ავსებს უცხო მწერალთა ისტორიული და ზღაპრული ცნობები საქართველოს შესახებ.

ჩვენ აქ მოკლედ გამოვხატავთ ამ ცნობებს, მაგრამ იმგვარ თქმულობათა კი გამოვტოვებთ, რომელნიც თავისის გაურკვევლობით ზღაპრებს მოგვაგონებენ და რომელთაგანაც არავითარის განსაკუთრებულ დასკვნის გამოყვანა არ შეიძლება, მაგალითად თქმუ-

ლობას გოგსა და მაგოგზე, პრომეთეოსზე, ამაზონებზე და მრავალს სხვებს. უამისოთაც ყველამ იცის, რომ ძველი ხალხები, როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთშიაც კავკასიას რაღაც გრძნების ქვეყნად სთვლიდენ. მათი წარმოდგენა კავკასიის მიდამოში ყოველგვარ საკვირველ მოქმედებას აგროვებდა, რის შესახებაც ხან ნამდვილივით და ხან ზღაპარივით დღესაც კი ისმის მითები საქართველოს დაბალ ხალხში. ჩვენ აქ მხოლოდ იმ ფაქტებს მოვიყვანთ, რომელიც მსოფლიო ისტორიისაგან ცნობილია.

პირველ ცნობებს საქართველოს ხალხების შე-

სახებ ჩვენ მოსე წინასწარმეტყველი გვაუწყებს, რომელიც ცხოვრებდა 1700 წლებში ქრ. წინეთ ¹⁾; მაგრამ ეს ცნობები იმაში მდგომარეობს, რომ ის მხოლოდ ასახელებს თოგორმას, მესეხს და თუბალს ²⁾. ამას შემდეგ ქრ. დ. წინეთ 1565-სა და 1499 წლებს შუა ³⁾ ეგვიპტელთ შემოსევა მოხდა და სეზოსტრისმა დაიპყრო კოლხიდა იმ დროს, როდესაც იქ მართველად სელოსი იყო. პლინის მოწმობით, კოლხიდაში დარჩენილი ეგვიპტელები ცდილობდნენ ადგილობრივ მცხოვრებთა ზნეობის გაუმჯობესობას, თესავდნენ მათ შორის განათლების პირ-

1) *Dictionnaire d'hist et de géogre, nouv. éd. Bouillét, p. 1200.*

2) დაბადება, მოსეს წიგნი პირველი, თავ. X.

3) *Diction., p. 1650.*

ველ თესლს და სელისქსოვილის კეთებას ასწავლიდნენ მათ ¹⁾).

მზის, მთვარის და ხუთის მოძრავე ვარსკვლავის თაყვანისცემა, ცხადია, ეგვიპტელებს გაურცელებიათ ²⁾. რამზესმა (სეზოსტრისმა), რომლის სახსოვარსაც ტაძრები და მზის გამოხატულებანი შეადგენდნენ, კოლხიდაში თავისი მეუფების კვალი დატოვა: მისი სახელი ქართველებში დარჩა სახელწოდებად, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ხვარამზედ და რამაზად შეიცვალა, და მას შემდეგ უმთავრეს მნათობსაც სახელად მზე დაერქვა. ეგვიპტის კანონებმა, მაგალ. მგლოვიარობაში წვერის მოშვებამ და შინაურ ცხოველების სიკვდილისაგან დაცვამ ³⁾ ქართველების ცრუმორწმუნოებებს ღრმა კვალი დააჩინა. შეხედეთ ვარძიის გამოქვაბულებს სამცხეში და თმოგვში: ეს გამოქვაბულები ნუ თუ იმ გვარსავე აკლდამებს არ წარმოადგენს, რო-

გორებითაც დაფარულია ნილის ნაპირები?

ქრ. წინეთ მე-XII საუკუნეში საბერძნეთის გმირებმა: ფრიქსმა, არგონავტებმა და ულისმა სამი მოგზაურობა მოახდინეს კოლხიდაში. არგონავტებმა ნახეს აქ მდიდარი ქალაქი ეა და კოლხი-

1) *Plin. 1. 33, c. 3.*

2) *Всем. ист. Г. Вебера, кн. I, стр. 214.*

3) იქვე გვ. 187: «ვინც მოკლავს კატას განზრახვით ანუ უეცრივ, ის დასასჯელია სიკვდილით».

დის მფლობელის აეტის სასახლე, რომელიც იმ დროის შეხედულებით მშვენიერი იყო ¹⁾).

ამ ხანებში ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა იცოდნენ სელის ქსოვილის კეთება, ოქროს გამოდნობა და ღვინის დაყენება. ბერძნებსაც კარგად ესმოდათ ამ ნაწარმოებთა ფასი და მოხმარება; იმათ საჭიროდ დაინახეს, რომ ამ მდიდარ ქვეყნის მცხოვრებლებთან მტკიცე სავაჭრო მიმოსვლა გაემართათ; ამიტომაც შავ ზღვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის ნაპირზე რამდენიმე ახალშენი მოაშენეს, რომელთა შორის განსაკუთრებული ყურადღება პიტეუსმა (ბიჭვინთამ) და დიოსკურიამ ²⁾ მიიქციეს. ამავე დროს უნდა ეკუთვნოდეს იმ შესანიშნავ ვაჭრობის დასაწყისი, რომელიც საქართველოს მდინარეების, რიონისა და მტკვრის საშუალებით, გამართული იყო ევროპასა და ინდოეთს შორის და რომლის შესახებაც ერთოსთენიც სწერს; აგრეთვე ამავე დროს უნდა ყოფილიყო დამკვიდრებული აზოვის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირზე ეგრეთ წოდებულის სინდიკის ახალშენი, რომელიც წინეთ ინდოეთს ეკუთვნოდა ³⁾).

ბერძნებთან ხსენებულ მიმოსვლათა გარდა ეზე-

1) *Strab. I. XI, p. 479; Eustatle. In Homer; Diodor. Sicil. I. IV.*

2) *Strab. lib. XI, p. 349.*

3) *Ibid.*

– 18 –

კიელ წინასწარმეტყველი, რომელიც ქრ. დაბ. წინეთ 600 წლ. ცხოვრებდა, თავის წიგნში მოგვითხრობს, რომ ქართველებს, მისგან მესხებად და თუბალად წოდებულთ, გამართული ჰქონდათ ფინიკიელებთან ვაჭრობა და მონებს და სპილენძის ჭურჭლეულობას უგზავნიდენ მათო ¹⁾.

ეს მცირე ცნობები ავსებს იმ სიცარიელეს, რომელიც ქართველთ გადმოცემებში არსებობს, და ამით ცოტათი მაინც გვეძლევა საშუალება გამოვიკვლიოთ ქართველთა განვითარება იმათ პირველყოფილ ცხოვრებას შემდეგ. ჩვენ ვხედავთ, რომ ისინი ველურები კი არ ყოფილან, რომელნიც მხოლოდ ბუნების გავლენას ქვეშ ცხოვრებენ, არამედ ხალხი, რომელსაც სხვა ხალხებთან მიმოსვლა ჰქონია, და კარგად სცოდნიათ, თუ ამ მიმოსვლას რა სარგებლობა მოაქვს ორისავე მხარესთვის. მაგრამ, სასტიკად რომ გავსაჯოთ, იმ ხანებში, რომელზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, ქართველების ერთად ჩათვლა ჯერ კიდევ მაინც არ შეიძლებოდა. იმათი მდგომარეობა არ აძლევდა კაცს ნებას, წარმოედგინა ისინი მთელ შეერთებულ საზოგადოებად; ისინი იყვენ მხოლოდ ერთის ტომისანი და იმგვარ ქვეყანაში ცხოვრებდენ, სადაც ყოველივე ხეობა თავისს მცხოვრებელთ განსაკუთრებულ სახელს აძლევდა, და ეგ სახელი ხშირად იმათ ცხოვრების ვითარებაზედაც იყო

¹⁾ ეზეკიელი, თავი XXVII, მუხლი 13 და 14.

– 19 –

დამოკიდებული; ასე რომ ძველი მწერლები, მოსე წინასწარმეტყველისაგან დაწყებული ვიდრე კავკასიაში რომაელთა შემოსევამდე, არსად არ იხსენიებენ ქართველ ტომის საზოგადო სახელებს ¹⁾). თუმცა ყველა ამ მწერლებმა იცოდენ კავკასიისა და მის მცხოვრებლების არსებობა, მაგრამ ქართველთ ტერიტორიის სხვადასხვა კუთხის მცხოვრებთ სხვადასხვა სახელს უწოდებდენ. მაგალითად მოსე და სხვა წინასწარმეტყველნი იხსენიებენ თოგორმას შთამომავლობას, მესეხს და თუბალს; არგონავტებმა იხილეს კოლხიდა; ჰეროდოტე და ქსენოფონტი იცნობდენ ქალიბებს ²⁾, მოსხებს ³⁾, თაოხიანებს, მოზინოკებს ⁴⁾, მაკრონებს ⁵⁾, ტიბარენებს, ალაროდიანებს, მატიანებს, საპირებს და სხვებს. ხალხის ამგვარად დანაწილების მიზეზი, როგორც წინეთაც ვსთქვით, იყო ნიადაგის გავლენა, ანუ როგორც გადმოცემა ამბობს, ქართველთ ტერიტორიის დანაწილება ქართლოსის შთა-

1) ქართველ ტომის საზოგადო სახელნი შემდეგნი არიან: ქართველნი, იბერნი ანუ ივერნი, გეორგიანნი, გურჯნი და გრუზინნი.

2) ქალიბების სახელწოდების გამო, რომელნიც ძველის ძველი დროიდანვე რკინეულობის მოხელეობით განთქმულნი იყვენ, ბერძნებმა ფოლადს ქალიბი დაარქვეს. *Diction ed. Bouillet*, p. 346.

3) მესხნი.

4) თაოხიანნი, თაოსკარელნი.

5) მეგრელნი.

მომავალთა შორის; ეს დანაწილება განიგრძო აზიაში მაკედონელთა შემოსევამდი, ე. ი. იმ დრომდი, სანამ ძლიერმა და განუწყვეტელმა გარეგანმა ომებმა ხალხს არ დაანახა, რომ აუცილებლად საჭირო იყო-უმეტესად შეკავშირება და შეერთება.

ამგვარი იყო ქართველ ტომის მდგომარეობა ხაზარების შემოსევამდის, რომელზედაც ჩვენ ქვემო-
რე განვარგობთ ჩვენს საუბარს ხალხის გადმოცე-
მათა საშუალებით.

II.

ხაზარების შემოსევა.

იმ დროს, როდესაც თოგორმის შთამომავალ-
თა შორის დიდი მშვიდობიანობა სუფევდა, გაძლიერ-
დნ ხაზარები და ხშირ თავდახსმით შეაწუხეს კავ-
კასიის ხალხები. ამ უკანასკნელებმა სთხოვეს და-
ხმარება ყველა თვისტომ ხალხებს, შეიერთეს ისინი
და ხაზართა ქვეყნის საზღვრებში შეცვინდნ. მაგ-
რამ ხაზარებმა მალე ამოირჩიეს მეფე, აიყარნ და
კასპიის კარებით სამხრეთისაკენ წავიდნ. ვერავინ
გაუძლო იმათ სიმრავლეს: მათ ყოველიფერი შემუს-
რეს, რაც კი გზაზე შეხვდათ არარატსა და მასი-
სამდი; გადარჩა მხოლოდ ქართლისა და სამეგრე-
ლოს რამდენიმე ადგილი. ამ ლაშქრობაში ხაზა-
რებმა მეორე გზაც გამონახეს, რომელიც კავკასიის
მთებში გადიოდა და რომელსაც ახლა დარიელის
გზა ჰქვია. ხაზარებმა გაახშირეს თავისი შემოსევა
და აქედან ის გამოვიდა, რომ თარგამოსიანები იმა-
თი მეხარკეები გახდნ.

დამორჩილებულ ხალხებისაგან ხაზარებმა ჩრდი-
ლოეთის კავკასიაში ორი სამეფო შეადგინეს. ერთი
– თერგიდან მოკიდებული მთების დასავლეთის ბო-
ლომდი, სადაც მფლობელობდა იმათი მეფის წული
უობოსი, და მეორე – აღმოსავლეთისაკენ, რომელ-

საც მეფის ბიძაშვილი მართავდა. პირველის ხელ-
ქვეითთაგან წარმოდგენ ოსები, და აღმოსავლეთის
მხარეში კი, სადაც მათ ქალაქი ხაზონისი ანუ ხუნ-
ზახი მოაშენეს, წარმოდგენ დალისტნის ხალხები.

ხაზართა მფლობელობა იმ დრომდის განიგრძო,
სანამ სპარსელებმა აფრიდონის მეფობის დროს არ
განდევნეს ისინი.

ეს შემოსევა ისტორიული ფაქტია, რომელიც
მოხდა ქრისტემდის მე-VII საუკუნეში და რომელსაც
ისტორია სახელად «აზიაში სკვითთა დიდ შემოსევას»
უწოდებს; ეს ფაქტი მოჰყვა მცირე აზიაში კიმერი-
ანთა შესევას. ხაზარები ის ხალხი იყო, რომელიც
მდ. ვოლგისა და კასპიის ზღვის ნაპირებთან და-
ბორგავდა და რომელსაც ძველი ევროპიელი მწერ-
ლები სკვითებს უწოდებენ: ეგ უკანასკნელი სა-
ხელწოდება საერთო იყო ჩრდილოეთის ყველა ველურ
ხალხებისათვის. ახალ დროის მწერალნი ზოგნი იმათ
თურქების ნათესაობას აკუთვნებენ და ზოგნი – ფი-
ნებისას. ეს ბარბაროსები მართლაც შევიდენ სამხ-
რეთის ქვეყნებში კასპიის კარებით ¹⁾ და არათუ
მხოლოდ არარატამდის, არამედ მთელს ზემოსა და
მცირე აზიას, სირიასა და ეგვიპტემდი, ყოველ მხა-
რეს დასცეს შიშის ზარი. ეს შიშის ზარი, რომელ-
მაც იმათ გზაზე ყოველიფერი მოიცვა, რამდენადმე
შეიძლება იერემიას ღაღადებათაგან წარმოიდგინოთ.

¹⁾ *Herodot. lib. IV, cap. 12.*

მაგრამ უფრო სასტიკი ბატონობა მათ გამოიჩინეს
მიდიაში და იმ მხარეებში, რომელიც კასპიის ზღვას
აკრავს. ისინი თავის შესევას ოც-და-რვა წლის
განმავლობაში იმეორებდენ, სანამ მიდიის მეფემ
ციაქსარმა არ განდევნა ისინი ¹⁾. უკუქცეულმა სკვი-

თებმა კავკასიიდან ტყვედ მოიტაცეს მრავალი ქართველი; ამ ტყვეებისაგან შედგენ ახალი ხალხები, სახელდობ მეოტები და სარმატები – ჩრდილოეთის მიდიელები, რომელთა ერთ ნაწილს დღემდისაც ირონებს ეძახიან: ეგ ოსები არიან ²⁾).

გამოდის, რომ ქართველთ გადმოცემანი საკმაოდ ეთანხმებიან ისტორიულ ამბებს; მაგრამ ისინი არაფერს არ ამბობენ იმ შემოსევისას, რომელიც ამ უკანასკნელ გარემოებას წინაუძღოდა და რომელიც კიმერიანებმა მოახდინეს: კიმერიანებიც აგრეთვე კავკასიის ხმელთაყელით შევიდენ მცირე აზიაში. ესეც კია: მსოფლიო ისტორიიდანაც არა სჩანს, რომ კიმერიანებს მოეხდინოსთ რამე შესანიშნავი იმ მხარეებში, რომელიც ქართველებს ეჭირათ, და ამიტომაც საქართველოს მატთანეს ადვილად უნდა მიეტეოს ის გარემოება, რომ, როდესაც ეგრე დაშორებულ დროთა შესახებ მოგვითხრობს, ამგვარ

1) *Herodot.* და *Всеобщая история.*

2) შოპენი; შენიშვნები «Обоз. российс. влад. за Кав.-ის შესახებ, გვ. 7; იმას მოყავს პოტოცკის და კლაპროტის გამოკვლევანი, რომელნიც ჰეროდოტეს, დიოდორის, პტოლომეის და ქართული მატთანების თქმულებათა ერთგვარობაზე არიან დაფუძნებულნი.

წვრილმან ფაკტებს არ იხსენიებს. მაგრამ ერთი უთანხმოება ჩვენ ძლიერ გვაკვირვებს: საქართველოს მატთანე ხაზართა განდევნას აფრიდონ მეფეს აწერს, რომელიც ფიშდადიანების დინასტიიდან შთამომავლობდა, და არა ციაქსარს, რომელიც კაიანიანთა დინასტიას ეკუთვნოდა და რომელსაც მიაწერს ისტორია სკვითების განდევნას. ყველასგან მიღებული ქრონოლოგია გვაჩვენებს, რომ აფრიდონს უმეფებია, სულ ცოტა რომ ვსთქვათ, 750 წლ. მაინც უფრო ადრე ქრ. დაბ. ¹⁾, მაშასადამე, ციაქსარის წინეთ 100 წლით და მეტითაც ²⁾. პირველ შე-

ხედულებით ამ განსხვავებას წელთაღმწერის ანუ შემდგომ გადამწერთა შეცდომად ჩასთვლი კაცი; მაგრამ ხალხის გადმოცემათაგან შემდგარი შემდეგი ამბავი ჩვენ ამის წინააღმდეგს გვეუბნება.

¹⁾ *Diction d'hist et de géogr.*, p. 1400:

ფიშადადიანების დინასტია მოისპო აფრიდონის შვილებით, ქრ. წ. 733 წ.

²⁾ *Всемирная Исторія Г. Вебера*, ст. 483: ციკლარი მეფობდა 633 წლიდან 593 წლამდე.

III.

ფიშადადიანთა და კაიანიანთა დინასტიების მეცადინეობა საქართველოში გაბატონებისათვის და მათი მფლობელობა საქართველოში.

სპარსეთის მეფეს, აფრიდონს, ცეცხლს უკიდებდა ხაზარების შურისძიების სურვილი, რადგან ისინი მარტო საქართველოს და სომხეთს კი არ აოხრებდენ, არამედ სპარსეთის სამფლობელოსაც, და ამიტომ იმათ წინააღმდეგ გაგზავნა მან თავისი სარდალი არდამი; ამის ჯარებს აღტაცებით შეუერთდენ სომხები და ქართველები – და ხაზარები სრულიად განდევნეს ხსენებულ მხარეებიდან. სპარსეთის სარდალმა, როცა საქართველო გაათავისუფლა, ხალხს მიანიჭა სრული ნება, რომ თავისს ჩვეულებაზე ეცხოვრა; რაკი ქართველებმა ამგვარი მისი კეთილგანწყობილება დაინახეს, ყოველიფერში ემორჩილებოდენ და ყოველიფერს უჯერებდენ მას. არდამმა ააშენა დარუბანდის ქალაქი მთებსა და ზღვას შუა ვიწროებში და გაამაგრა ის რკინის კარებით, რომ ამით შეეჩერებია ხაზარების მისწრაფება სამხრე-

თისაკენ. შემდგომ მან მცხეთის ქალაქს ქვითვირის
გალავანი შემოავლო და შენობებისთვის ქვისა და

– 26 –

კირის ხმარება საქართველოში პირველად შემოიღო.
აფრიდონის მეფობის დროს სპარსელები არათუ
ავიწროებდნენ ქართველებს ხარკით, არამედ ყოველ-
გვარ ღონისძიებას ხმარობდნენ იმათ გაძლიერებისა-
თვის, რომ მარტო მათ შესძლებოდათ ხაზარების
შეკავება, რომელნიც, როგორც საქართველოსთვის,
ისე სპარსეთისათვისაც საშიშარნი იყვნენ. მაგრამ,
როცა ტახტზე აფრიდონის შვილი ირაჯი დაჯდა,
სპარსელებმა თავიანთი ჯარების რიცხვი საქართვე-
ლოში გაამრავლეს და ქართველებს ხარკის თხოვნა
დაუწყეს. ამან ააშფოთა ხალხი და, როცა ქართვე-
ლებმა გაიგეს, რომ სპარსეთში ურთერთშორისი
ბრძოლა ასტყდაო, დაეცნენ სპარსელებს, დაამარცხეს
და განდევნეს საქართველოდან.

კაი-კავუსმა კავკასიის მხარეებისაკენ გაილაშქ-
რა, მაგრამ ერთის ადგილობრივ მფლობელის ჯა-
დოსნობით დაბრმავდა და იძულებულ შეიქნა, ქართ-
ველებს შერიგებოდა და უკანვე დაბრუნებულიყო
სრულიად უნაყოფოდ. მაგრამ, როცა ექვსმა წელმა
განვლო, მან გამოგზავნა თავისი შვილი ფარმოტი,
აუარებელ ჯარით საქართველოსა და სომხეთის და-
საპყრობად. ქართველები და სომხები შეუერთდნენ
სხვა მეზობელ ხალხებს, დახვდნენ წინ მტერს და გა-
დევნეს.

ხუთ წელს შემდეგ სპარსელები ქაიხოსროს წი-
ნამძღოლობით ხელახლავ შეესიენ სომხეთსა და სა-
ქართველოს, სომხეთი დაიპყრეს და მრავალ სასტიკ

– 27 –

ბრძოლას შემდეგ საქართველოს ნაწილიც დაიჭირეს;

მაგრამ, როდესაც ქაიხოსრო თურანის დასაპყრობად სპარსეთს დაბრუნდა, ქართველებმა მისგან დატოვებული ჯარები სრულიად ამოწყვიტეს.

ამასობაში ქაიხოსრომ გაიმარჯვა თურანულებზე და ბევრ სხვა ხალხებზე, დაატოვებია მათ თავიანთი მხარეები და აიძულა ისინი, რომ სხვის ქვეყნებში მოემეზნათ თავშესაფარი ალაგი. ამგვარად გაფანტული თურანელები, ასურელები, ბერძნები და თვით ხაზარებიც თავიანთ დედაწულებიანათ მოვიდენ საქართველოს და ითხოვეს, მიეცათ მათთვის იქ დასახლების ნება. მცხეთის მამასახლისმა, ამ ქვეყნის სხვა მთავრების თანხმობით, მისცა მათ ადგილები და დაასახლა ისინი ქართველებს შორის; იქ ცხოვრების ნება მისცა მან აგრეთვე ებრაელებსაც, რომელნიც იმას წინეთ ნაბუქოდონოსორისაგან გაფანტულნი იყვნენ.

ამ სახით საქართველოს მცხოვრებლები ცოტა ხნის განმავლობაში კიდევ უფრო გამრავლდენ და გაძლიერდენ; მაგრამ ამას შემდეგ შეიცვალა ქართველების ენა (რომელიც მათთვისაც და სომხებისთვისაც იქამდე საერთო იყო) და სხვადასხვა ენის შერევისაგან შედგა ახალი ენა, ქართული; სარწმუნოებრივი წესები შეიცვალა და გაირყვნა; ქორწინებაში ნათესაობრივი შეუხებლობა გაქრა; მკვდრის დამარხვა გადავარდა, მკვდრების ჭამა გავრცელდა.

გაიარა რამდენიმე ხანმა და სპარსეთის მეფის

ვიშტაშაბის შვილმა, სპანდიატ-რვალმა, ახლად გაილაშქრა ქართველებზე, მაგრამ რაკი შეიტყო, რომ სპარსეთში პაპა-მისი მოეკლათ, უკანვე დაბრუნდა. ხოლო საქართველო ამით მაინც ვერ გათავისუფლდა. სპანდიატის სიკვდილის შემდეგ ცოტა ხანმა გაიარა და სპარსეთის ტახტზე ავიდა მისი შვილი ბაამანი, არდაშირად წოდებული, რომელმაც ბევრ სხვა

ქვეყნებს გარდა საქართველოც დაიმორჩილა და გადასახადი დაადვა.

ამით თავდება ხალხური გადმოცემა, რომელიც იმ გარემოებას შეიცავს, რაც ალექსანდრე მაკედონელის აზიაში გალაშქრებამდი მომხდარა. ეს გადმოცემა, როგორც სჩანს შემდგარია ქართველების ზეპირგადმოცემების, სპარსეთის პოეზიისა და ზენდავესტის სხვადასხვა თქმულების ერთმანერთში არევით; ზენდავესტი გავრცელებული იყო საქართველოშიაც, სანამ აქ ქრისტიანობა ფეხს მოიდგამდა.

აღმოსავლეთის ხალხების უძველეს მდგომარეობის აწერილობაში უთანხმოება არსებობს ადგილობრივ წყაროებსა და იმ ცნობებს შორის, რომელიც ბერძნებმა შეკრიბეს და რომელიც მსოფლიო ისტორიამ სარწმუნო ცნობებად აღიარა, და სანამ ისტორიული კრიტიკა ამ უთანხმოებას არ გაარკვევს, ჩვენ ზემოხსენებულ გადმოცემისაგან მხოლოდ ეს ერთი დასკვნა შეგვიძლია გამოვიყვანოთ: რომ აზიიდან სკვითების გადევნის შემდეგ მიდიელებმა და სპარსელებმა დაიწყეს პროტექტორობა ანუ ბატო-

– 29 –

ნობა საქართველოში და აქ დაბინავდენ უცხო ქვეყნის ელემენტები, რომელთაც ყველაზედ უფრო დაქსაქსეს ხალხი პატარ-პატარა წრეებად თავთავის განსაკუთრებულ სახელებით.

სხვა წყაროებიდანაც სჩანს, რომ ქართველ ხალხის მდგომარეობა ხსენებულ პერიოდში თვით სახელწოდებითაც მართლაც რასმე მთელს არ წარმოადგენს. ჰეროდოტეს, ქსენოფონტის და ძველ დროის სხვა მწერალთა ცნობები საქართველოს ტერიტორიის მცხოვრებლების შესახებ შეადგენს მხოლოდ სხვადასხვა ერთმანერთისგან განცალკევებულ საზოგადოების მოკლე აწერილობას, რომელთაც არათუ ყოფა-ცხოვრებაში, არამედ საერთო მტერთან

წინააღმდეგობაშიაც თითქმის არავითარი ერთობა არ ჰქონიათ. ჰეროდოტეს მხოლოდ ერთად ერთი შემთხვევა მოჰყავს, რომელიც იმათ ერთობას ამტკიცებს, სახელდობ, როცა ის ჩამორიცხავს ქსერქსის ლაშქარს და ამბობს, რომ მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინოკები, მარდები, კოლხიდები, ალაროდები და საპირები ერთის პირის, ფარანდატის, განკარგულებას ქვეშ იყვნენ ¹⁾).

ყველა ამ ხალხებში სხვებზედ უფრო შესანიშნავი ქალიბები იყვენ, როგორც მეომარი და მოხელე ხალხი. ისინი ცხოვრობდენ კოლხიდიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ. რკინეულის და ფოლადეულის

¹⁾ *Herodot., lib. VII, cap. 79.*

მათი ხელობა ჰომერის დროსაც ყოველგან ცნობილი იყო.

იმათ ნაწარმოების საწყობი ალაგები სინოპსა და ამიზამდის მიაწევდა; მაგრამ ქრ. წინ. მე-VI საუკუნეში ისინი კრეზმა დაარბია და აღმოსავლეთისკენ გარეკა ¹⁾). ქსენოფონტი, რომელსაც მე-400 წელს იმათ ქვეყანაში გაუვლია, ამბობს, რომ იმათ ჰქონდათ ჩაბალახები, რკინის წინდები და სელისქსოვილის დოშლულებიო. ქამარზე მოკლე ცელები ეკიდათ და თუთხმეტის წყრთის სიგრძე შუბები ჰქონდათო. როცა დაინახეს ბერძნები, სიმღერით და ცეკვით მიეგებენ წინ და თამამად აუტეხეს ცხარე ბრძოლა და სრულიად არაფერი დაუნებებიათ ბერძნებისთვის, სანამ ესენი იმათ საზღვრებში იყვნენ ²⁾).

ქალიბებისაგან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ ცხოვრებდა ამათზე ნაკლებ მეომარი ხალხი, თაოხიანები. ამავე მწერლის მოწმობით, ბერძნები რომ მივიდენ იმათ ქვეყანაში, ისინი იმდენად შეშინდენ, რომ მყისვე მიატოვენ თავიანთი სიმაგრეები, წაი-

დეს თან ყოველივე სარჩო და თავიანთს დედა-წუ-
ლიანათ და ქონებიანათ მთებში გაიქცენ. მაგრამ
ბერძნებს სიმშლით დახოცვის ეშინოდათ და ამი-
ტომ თაოხიანებს თავს დაეცენ. მაშინ არათუ იმა-
თი ცოლები თავიანთ ბავშვებიანათ გადაცვინდენ

1) *Pomp. Mela, lib. 1. cap. XIX.*

2) *Xenoph. p. 338.*

– 31 –

ხრამში, არამედ ბევრმა ქმარმაც კი წაბაძა იმათ მა-
გალითს და ხვადგის, ცხვრის და ვირის ურიცხვი
ჯოგი ბერძნებს სადავლოდ მიუტოვეს ¹⁾. ეს მწე-
რალი ტიბარენებს იხსენიებს, როგორც მშვიდობიანს
და მწყესობის მიმდევარ ხალხს ²⁾; ესენი და აგრეთ-
ვე მაკრონებიც ფრიად თავდაბლად შეეგებენ ბერძ-
ნებს, უსაგზლეს მათ აუარებელი სარჩო-სურსათი
და ქალაქ კოტიარამდი გაყვენ ეტიკებადო ³⁾.

ტიბარენები და მაკრონები ქსერქსის ლაშქარ-
ში იმგვარადვე შეიარაღებულნი იყვენ, როგორც
მოსხები და მოსინოკები: იმათ ჰქონდათ ხის ჩაბალა-
ხები, პატარ-პატარა ფარები და მოკლეთარიანი და
გძელშუბიანი ხიშტები ⁴⁾. მოსინოკები ბარბარო-
სული და მძლავრი ხალხი იყო; ისინი ხის სახლებში
ცხოვრობდენ და ეგ სახელი ბერძნებმა ამიტომ უწო-
დეს მათ. იმათი სახლები მთებში და ველებში იყო
გაფანტული, მაგრამ ისე კი ცხოვრობდენ, რომ ში-
შის დროს მსწრაფლად შეეძლოთ ერთმანეთის და-
სახმარებლად შეგროვება ⁵⁾.

1) *Xenoph., p. 338.*

2) ტიბარენები (თუმცა ქსენოფონტი ამბობს, რომ თაოხიანე-
ბის დასავლეთით არიანო) ვგონებ ცხოვრობდენ თაფარავანის ტბის
არე-მარეში, რომელიც აღმოსავლეთით თაოხიანების საზღვრებზედ
იყო მიკრული და მწყესებრივ ცხოვრებისთვის ძლიერ მოსახდენ
ადგილებს წარმოადგენდა.

3) *Xenoph., p. 340.*

4) *Herodot., I. VII, cap. 60.*

5) *Xenoph., p. 351.*

– 32 –

ეს უკანასკნელი ოთხი საზოგადოება მარდებიანათ დარი ჰისტასპის დროს სპარსეთის სახელმწიფოს განსაკუთრებულ სატრაპიას შეადგენდა და ყოველწლივ სამას ქანქარს გადასახადს იხდიდა; ალაროდინები, საპირები და მატიანები მეორე სატრაპიას შეადგენდენ და ორას ქანქარს იხდიდენ ¹⁾. ალაროდინები, საპირები და კოლხიდლები ერთნაირად შეიარაღებულნი იყვნენ: მათ ჰქონდათ ხის ჩაბალახები, ხარის ტყავის ფარები, მოკლე ხიშტები და სატევრები ²⁾. კოლხიდლები ას-ას ვაჟს და ამდენვე ქალს ამღევდენ ხარკად სპარსელებს ³⁾. მათ შორის დიდ ხნიდან ცხოვრობდენ ეგვიპტელები და დაცული ჰქონდათ თავიანთი ენა, ჩვეულებანი და ღვთისმსახურების წესები ⁴⁾. კოლხიდლების ჩვეულებათა შორის ჰეროდოტეს ერთი შეუნიშნავს, რომელიც რამდენადმე ქართულ მატიანის სიტყვებს ამართლებს. ის ამბობს რომ კოლხიდლები მკვდრებს არ მარხავენ და მიცვალებულთა გვამებს მტაცებელ ფრინველებს და მხეცებს უგდებენ შესაჭმელად და შემდეგ იმათ სრულიადაც აღარ იგონებენო ⁵⁾. ეს ჩვეულება და აგრეთვე ახლო ნათესავების და თვით

1) *Herodot.*

2) *Herodot. lib. VII, cap. 60.*

3) *Ibid. lib. III, cap. 79 და 97.*

4) *Ibid. lib. XI, cap. 104.*

5) *Ibid. lib. I, cap. 140.*

– 33 –

მკვიდრ ძმებისა და დების დაქორწინება ამტკიცებს,

რომ ზოროასტრის სწავლა შემოსულა საქართველოში ჰეროდოტეს დრომდე, რომელიც ქრ. წინედ 450 წლებში ცხოვრობდა, – ამიტომ რომ ეს ჩვეულებანი ვენდიდადის წესებზედ იყვენ დამყარებულნი და მათ ასრულებდენ ბაკტრიაში, გირკანიაში და სხვა მხარეებშიაც, სადაც ამ სწავლას განსაკუთრებული პატივი ჰქონდა ¹⁾.

ამგვარად, თუ რომ საპირები იბერიელები არ არიან ²⁾ და კარდუსიელები – ქართლოსიანები ანუ ქართველები ³⁾, იმ შემთხვევაში არცერთი ძველი მწერალი არ ხმარობს ისეთ სახელწოდებას, რომელიც ოდესმე რქმევია ქართველებს, როგორც მთელ ხალხს; მხოლოდ მოსე ხორენელი, საქრისტიანო წელთაღრიცხვის მე-V საუკუნის ისტორიკოსი, ამბობს, რომ სომხების მეფემ ტიგრანმა, როცა კირს ასტიაგის წინააღმდეგ ეხმარებოდა, იბერიისა და ალბანიის ყველა მეომარი კაცები და დიდის სომხეთის გამორჩეული მხედრები შეკრიბა და მიდიას წავიდაო. მაგრამ ჩვენ მაინც არავითარი ეჭვი არ უნდა ვიქონიოთ იმაში, რომ საზოგადოებათა სახელები:

¹⁾ Г. Веберъ, Всемірн. ист. кн. I. стр. 460 и 467.

²⁾ *Atlas unicersel de géogr. ancienne et moderne, dressé par A. Tardien, ed. 1858, carte № 2.*

³⁾ ისტორია თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გვ 101.

მოსხები ანუ მესხები, თაოხიელები ანუ თაოსიანები, მაკრონები ანუ მეგრელები ანუ კოლხიდლები ერთიან ქართველ ხალხის ნაწილების სახელები არიან და იმას ამტკიცებენ, რომ ისინი იმ უშორეს ხანებში ბეჯითად არსებულან.

აი სულ ეს არის, რაც კი ვიცით უცხო ქვეყნების ცნობებისაგან საქართველოს შესახებ იმ

დრომდი, სანამ ალექსანდრე მაკედონელი აზიაში ილაშქრებდა, და ეს ცნობები შეგვიძლია ადგილობრივს წინათყოფილ გადმოცემებს შევუფარდოთ.

IV.

გადმოცემანი ალექსანდრე მაკედონელზე და მის მოადგილე აზონზე ქართველების სამეფოს დაარსებამდი.

როდესაც სპარსეთის მფლობელობის ამბავს ათავებს, ხალხური გადმოცემა ამბობს, რომ ბერძნების მხარეში, სახელდობ მაკედონიაში, გამოჩნდა ალექსანდრე, ფილიპეს შვილი, რომელმაც დაიპყრო ყველა ქვეყანაო. იმან დაპყრობა დასავლეთიდან დაიწყო, გადალახა სამხრეთი, შემდეგ ჩრდილოეთი და იქიდან კავკასიის მთებით საქართველოს შევიდაო. ალექსანდრემ ამ ქვეყანაში ურწმუნოება და უზნეობა ჰპოვა, მაგრამ ნახა, რომ იქ მეომარი ხალხი ცხოვრობდა, რომელსაც მაგარი ქალაქები ჰქონდა. იმან ყველა ეს ქალაქები აიღო და შიგ თავისი ჯარები ჩააყენა ერთის მაკედონელ სარდლის აზონ პატრიკის ხელქვეშ, რომელსაც უბრძანა, გაეგრცელებია ხალხში მზის, მთვარისა და ხუთის ვარსკვლავის თაყვანისცემა.

ალექსანდრეს წასვლასა და მის სიკვდილს შემდეგ მკაცრმა და შეუბრალებელმა აზონმა დაანგრია მცხეთის და საქართველოს სხვა ციხე-ქალაქების

კედლები, დაიმორჩილა სამეგრელო ზღვამდი და ოსებს, ლეკებს და ხაზარებს ხარაჯა დაადვა. იმან შემოიღო საქართველოში კერპთაყვანისმცემლობა, დაიწყო ადგილობრივის გავლენიან პირების ხოცვა და ხალხი უკიდურეს მდგომარეობაში და სასოწარ-კვეთილებაში ჩააგდო. ამ დროს მცხეთაში ცხოვრობდა ერთი ყმაწვილი, რომელსაც სახელად ფარნავაზს უწოდებდენ. ეს იყო მცხეთის უკანასკნელ მამასახლისის სამარას მმისწული (სამარა მოკლა ალექსანდრემ; მასთან მოკლა აგრეთვე ფარნავაზის მამაც) და ისპანელ სპარსის ქალის შვილი. როცა ფარნავაზის მამა მოკლეს, დედამ სამის წლის ფარნავაზი წაიყვანა და კავკასიის მთებში დამალა. იქ დავაჟყავდა ფარნავაზი და შემდეგ თავის სამშობლოში დაბრუნდა. მან მიიქცია ყურადღება თავისის ბრწყინვალე შთამომავლობით და ამასთან თავისის სიმარდით ცხენოსნობაში და იარაღის ხმარებაში. დედა მისი ხშირად არიგებდა მას, რომ არ დაახლოვებოდა საშიშ აზონს: ის ურჩევდა მას საქართველოს დატოვებას და სპარსეთს გადასახლებას. ფარნავაზმა დიდ ხანს ვერ გადაწყვიტა დედის რჩევის დაჯერება. დასასრულ, როდესაც დაეთანხმა მას, ერთ ღამეს შემდეგი სიზმარი ნახა: ვითომ იყო შეძრწუნებით ცარიელსა და დახშულ სახლში, რომელსაც არსაით გასავალი არ ჰქონდა; მაგრამ მალე მზემ შეაშუქა შიგ, გარშემოერთყა სინათლე მას და გაიყვანა ის მინდვრად. აქ ფარნა-

ვაზმა ნახა, რომ მზე მის წინაშე იყო და მინდორი ბრწყინვალე ცვრით მშვენიერად მოფარულიყო. აკრიფა მან ხელით ცოცხალ-ცოცხალი ცვარი და მით დაიბანა პირი. როცა გაიღვიძა ფარნავაზმა, იფიქრა, რომ სპარსეთში ალბათ მე კარგი ბედი მომეღლისო, და, ოცნებებით გატაცებული, იმ დღეს მარტო

წავიდა სანადიროდ. აქ მას დიდი წვიმა მოესწრო და თავშესაფარ ადგილის ძებნა დაიწყო. ამ დროს მან გამოქვაბული დაინახა, რომელსაც შესავალი ამოშენებული ჰქონდა. ფარნავაზმა მსწრაფლად ამოანგრია ეს ყორე, შევიდა. გამოქვაბულში და განცვიფრდა, როცა დაინახა იქ შენახული აუარებელი განძი. როცა წვიმა გადილო, გამოვიდა ფარნავაზი გამოქვაბულიდან და შესავალი ისევ ამოავსო. შემდეგ მან ეს ამბავი თავისს დედას გაუმჟღავნა. ორ მათვე ღამ-ღამობით დაიწყეს იქ სიარული და ამგვარად მთელი ის განძი თავისს სახლში გადიტანეს.

როდესაც ფარნავაზმა ამდენი სიმდიდრე მოიპოვა, სპარსეთს გადასახლებაზე სრულიად უარი გააცხადა. იმას მაშინ სრულიად სხვა აზრი დაებადა თავში – აზონის ტირანობისაგან საქართველოს გათავისუფლებისა და თავისის უფლების აღდგინების აზრი.

ამ განზრახვის შესრულებისათვის პირველად სამეგრელოს მფლობელთა შთამომავალმა ქუჯიმ, ოსებმა და ლეკებმა ამოუჩინეს მას დახმარება, შემდეგ სირიის მეფემ ანტიოქმა და სომხების მთავარმა. ქართველები დაუყოვნებლივ გაჰყვენ ფარნავაზს, და

– 38 –

აზონი გაიქცა კლარჯეთს, სადაც თითქმის ერთ წელს კიდევ გამაგრდა; მაგრამ ართანუჯთან მომხდარ ომში ის მოკლეს, და მთელი საქართველო, რომელიც მან შეაერთა, ფარნავაზის ხელში გადავიდა.

იმ გადმოცემის შესახებ, რომელიც ამბობს, რომ ალექსანდრე მაკედონელი საქართველოში იყო, ჩვენ არავითარი დამამტკიცებელი საბუთი არა გვაქვს გარდა იმისა, რომ ამაში გვარწმუნებენ აღმოსავლეთის ზოგიერთი ისტორიკოსები; მაგრამ შესაძლებელია, ალექსანდრეს სახელსა და მოქმედებას ქვეშ იგულისხმებოდეს იმის სარდალთა სახელები და საქმეები, რადგან იმათ ცნობაში მოჰყავდათ საქარ-

თველო, როგორც სპარსეთის სახელმწიფოს მე-XVIII და XIX სატრაპია. აგრეთვე დიდად საეჭვოა ის გარემოება, ვითომც საქართველოს მართვა ალექსანდრეს დამოუკიდებლად გადაეცეს თავისის სარდლის აზონისათვის, რომელიც, მატიანის სიტყვით, ფარნავაზამდი ფლობდა მას. იმიტომ არის საეჭვო, რომ მოსე ქორენელის სიტყვით, დარიოზის უკანასკნელი სატრაპი იბერიაში იყო მიტრიდატი და ალექსანდრემ მასვე ჩააბარა დატყვევებული ქართველები ¹⁾).

უკანასკნელი ცნობა მით უფრო დასაჯერებელია, რომ ეს მიტრიდატი 317 წელს მონაწილეობას იღებდა ევმენის ომში ანტიგონის წინააღმდეგ ²⁾.

¹⁾ Моисей Хоренский, წიგ. II, თავ. X.

²⁾ *St. Martin, Recherches sur Phist de l'Asie, chap. XIX.*

ამ ომის შედეგი ეს იყო: ევმენი დამარცხდა, ანტიგონის უფლება გავრცელდა მთელს იმ მანძილზე, რომელიც ალექსანდრეს სახელმწიფოს ეჭირა აზიაში, მიტრიდატი და ევმენის სხვა მომხრეები მოკლეს და მათ მაგიერ დანიშნეს ახალი სატრაპები ¹⁾).

შეიძლება აზონის არსებობა მოგონილი იყოს, შეიძლება ბერძენთა არგონავტების წინამძღოლის იაზონის სახელი ქართველთა გადმოცემას უადგილოდ ეხმაროს და მაკედონელ დამპყრობელის თანამოღვაწეთა და მოადგილეთა სახელები აერიოს. თუ ეს ასე არ არის, აზონი ალბათ ალექსანდრეს კი არა, ანტიგონის მოადგილე ყოფილა საქართველოში – მიტრიდატის მოკვლიდან დაწყებული ვიდრე ფარნავაზამდე, და უმართავს საქართველო ისე, როგორც მისი მკაცრი პროტექტორი ითხოვდა.

რაიცა შეეხება ფარნავაზის ვინაობას, არა გვგონია – ეჭვის შეტანა შეიძლებოდეს იმაში, რომ ის

ყოფილა სპარსელი, ხსენებულ მიტრიდატის შვილი ანუ ძმისწული. აბა ჩავუკვირდეთ კარგად ქართველების გადმოცემათა: ისინი ამბობენ, რომ ფარნავაზი იყო მცხეთის უკანასკნელ მამასახლისის სამარას (ალექსანდრესაგან მოკლულის) და ისპაანელის სპარსელ ქალის შვილიო (ამასთანავე არ იხსენიებენ მამის სახელს). ამიტომ ჩვენ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ფარნავაზი ყოფილა მცხეთის ან იბე-

1) იქვე.

– 40 –

რიის უკანასკნელ სატრაპის შვილი, რომელიც (სატრაპი) მოკლა ანტიგონმა, და არა ალექსანდრემ; იმას თუ გნებავთ, თავი დავანებოთ, რომ ფარნავაზი ანუ ფარნაბაზი წმიდა სპარსული სახელია ¹⁾. აქვე ჩვენ აუცილებელ საჭიროდ ვხედავთ მივაქციოთ ყურადღება, პირველად, მას, რომ: თუ ფარნავაზის მამა მოიკლა ალექსანდრეს საექვო ყოფნის დროს საქართველოში, სანამ ეს უკანასკნელი 332 წელს ეგვიპტეს გაილაშქრებდა, და თუ ფარნავაზი მაშინ დაბადებიდან სამის წლის იყო, გამოდის, რომ აზონთან ბრძოლის დროს 268 წელს ის არათუ ახალგაზდა, – 67 წლის იქნებოდა. მაშასადამე, მამა მისის სიკვდილი უგვიანეს დროს უნდა მივაწეროთ. მეორე: თეიმურაზ ბატონიშვილი, ანტონ კათალიკოზისა და სხვა ისტორიკოსების (რომელთაც არ ასახელებს) ჩვენების მიხედვით, ამბობს, რომ ფარნავაზის მამა მცხეთის მამასახლისის სამარას ძმა, დარიოზ-კოდომანის ერთი წარჩინებულთაგანი იყოვო; ის აიზარდა სპარსეთში და ჭაბუკობის დროს თავისის მეომრობით, სიმარდით და მამაცურ მოყვანილობით მაღალი ადგილი დაიჭირა სპარსეთის მეფის სარდლებს შორისო და სპარსეთის მეფემ მისცა მას ცოლად თავისი ასულიო. როცა დარიოზი დაეცა, ფარნავაზი

¹⁾ ფარნავაზი მცირე აზიის სატრაპი იყო; ის ცხოვრობდა მე-V საუკუნის დასასრულს და პელოპონეზის ომების დროს სპარტას ეხმარებოდა.

– 41 –

სელი ჯარი, მაგრამ ალექსანდრემ საქართველოს დაპყრობის დროს მოკლა ის და მისი ძმა სამარაო და სხ. ¹⁾ მაშასადამე, ფარნავაზის დედა სპარსელი ქალი ყოფილა, აქამენიდების დინასტიიდან, მამა-მისი კი – დარიოზის სიძე, რომელიც მაკედონელებმა მოკლეს. – გალისის «საბერძნეთის ისტორიაში» მოხსენებულია დარიოზის ერთი სიძე, რომელიც თვითონ ალექსანდრემ მოკლა გრანიკთან ბრძოლაში; აქვე მოკლეს აგრეთვე ვილაცა ომარი (შეიძლება სამარა იყოს), რომელსაც დარიოზის მიერ დაქირავებული ჯარები ებარა. ამას ერქვა სახელად მიტრიდატი ²⁾. მაგრამ ჩვენ ზევით დავინახეთ, რომ იბერიის სატრაპი მიტრიდატი ცხოვრობდა ალექსანდრეს დროს და შემდეგაც, მაკედონელ სარდალთა ერთმანერთ შორის ცილების დროს, და მოიკლა ანტიგონის მიერ ³⁾. ამ ცნობებს რომ ვუკვირდებით, ჩვენ გვებადება აზრი, რომ ორივე ეს მიტრიდატი ერთი და იგივე პირი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ დრო, ადგილი და სიკვდილის გარემოება სხვადასხვანაირად არის ნაჩვენები. ეს აზრი იმაზედაც არის დაფუძნებული, რომ იბერიის სატრაპის, მიტრიდატის, ერთს ჩამომავალთაგანს, მიტრიდატ დიდს,

¹⁾ თეიმურაზ ბატონიშვილის ისტორ., გვ 111.

²⁾ Истор. Греции Галлиса, часть VIII, гл. 37.

³⁾ *Моисей Хорен. кв. II гл. 10, и St. Martin, Recherches sur l'hist. de l'Asie, chap. XIX.*

– 42 –

პონტოს მეფეს, უწოდებდენ აგრეთვე აქემენიდს ¹⁾. ხალხურ გადმოცემებში, რომელიც ჩვენ ამ თავში გამოვხატეთ, როგორც სჩანს, ძველებურს სპარსულ კილოს პირველი ადგილი უჭირავს. ქართველთ მატანიის ის ადგილთ, რომელიც ხატავს მაკედონელ დამპყრობელის ჩარევას სარწმუნოების საქმეებში და ამ სარწმუნოების შეცვლისათვის მის მეცადინეობას, პირდაპირ მოგვაგონებს ჩვენ სპარსელთა გადმოცემას, რომელიც მოგვითხრობს, რომ ალექსანდრემ ზენდ-ავესტის საღვთო წიგნები დაწვა და სარწმუნოება დაამცირაო ²⁾. მაგრამ არა გვგონია, რომ ამ გადმოცემას რაიმე სიმართლე ჰქონდეს.

ალექსანდრეს მოადგილენი, სელევკი და ანტიოქი, სულ სხვა გზას ადგენ. ისინი ყველაზედ უფრო იმას მეცადინებდენ, რომ შორ ქვეყნებში მიმავალი გზები ამოეჩინათ და ამით ხალხთა ერთმანერთში მიმოსვლა დაემკვიდრებიათ. არც კავკასიის მხარეთათვის მოუკლიათ მათ ამ მხრით თავიანთი მზრუნველობა.

ჩვენ ვიციტ პატროკლის და ერატოსთენის წერილებიდან, რომ უმთავრესი გზა სავაჭრო მიმოსვლისათვის დასავლეთის ხალხებსა და ინდოეთს

¹⁾ იხ. ჩვენი სტატიები გაზ. «Кавказъ»-ში 1861 წ. №№ 53 და 70, სათაურით: «Вопросъ о происхожденіи Митрпдата Великаго» და «Дополнение» ამ «Вопросъ»-ისა.

²⁾ Всемирн. истор. Г. Вебера, кн. I. стр. 442.

შორის საქართველოში მიდიოდა ¹⁾. პომპეი-დიდის მინდობილობით ვარონმა შეკრიბა შემდეგ ხანებში სარწმუნო ცნობები – და აქიდან ვიციტ, რომ ინდოეთიდან საქონელი ერთ კვირას მოდიოდა ინდის მდინარით ბაკტრიამდი, საიდანაც ჯერ იკარით და

შემდეგ მტკვრით სურამამდი მოჰქონდათ; აქიდან ხმელეთით გადაჰქონდათ შორაპნამდი და დასასრულ ისევ წყლით, რიონით, შავ ზღვამდი ²⁾). მაგრამ შემდეგში ამ სავაჭრო გზის არსებობას ხელი შეუშალეს – ერთის მხრით ბარბაროსთა შემოსევამ და მეორე მხრით, განათლების გავრცელებამ და ეგვიპტელთა და ფინიკიელთა ზღვაში მოგზაურობის გამრავლებამ და დასასრულ მაკედონელთა მპყრობელობამ. მაკედონელებმა გამონახეს არაბეთის სორეტი და სპარსეთით ინდოეთს მიმავალი სხვა გზები, შემდეგ ააშენეს ალექსანდრია და ამით სრულიად დასცეს საქართველოს გზის მნიშვნელობა.

თუმცა ეს ასე იყო, მაგრამ კასპიის ზღვა კიდევ დიდ ხანს იპყრობდა ალექსანდრესა და წის თანამოდვაწეთა ყურადღებას. ალექსანდრეს ეგონა, რომ ეს ზღვა შეადგენდა ჩრდილოეთის ოკეანის ნაწილს და მისი ნაპირები გამოაჩენდა ახალ სამეფოებსა და ახალ სავაჭრო გზებს უცხო ხალხებთან მიმოსვლისათვის. ამიტომაც, რამდენიმე ხნით თავისის

1) *Strab. Lib. XI, p. 351.*

2) *Plin. I. VI, cap. 19.*

სიკვდილის წინეთ, მოაწყო მან ამ ზღვაზე ფლოტი და გაგზავნა კაცები იმის გამოსაკვლევად, უერთდებიან თუ არა ის და ოკეანე შავით ან რომელიმე სხვა ზღვით ინდოეთსო ¹⁾). ჯერ გამოიკვლიეს სამხრეთის ნაპირები, მერმე დაათვალიერეს აღმოსავლეთის ნაპირები იაქსარტის მდინარემდი და შემდეგ დასავლეთის – ალბანიამდი და შეიძლება დარუბანდამდისაც, რომელიც განთქმულია გადმოცემებით ალექსანდრეზე, როგორც მის დამფუძნებელზე ²⁾). ცნობაც კი არის იმის შესახებ, რომ ალექსანდრეს ჯარები მისულან გიპანისის მდინარემდი ³⁾).

შემდეგში შემდგარ აზრით გამოდის, რომ გიპანისი ჰქვიოდა მხოლოდ ყუბანის მდინარეს და სინდები ძველად როგორც ინდის შესართავის, ისე ამ მდინარის მახლობლადაც ცხოვრობდენ ⁴⁾).

ალექსანდრეს სიკვდილის შემდეგ სელევკ ნიკატორს კასპიის ზღვაში ჰქონდა თავისი ფლოტი, რომლის უფროსადაც პატროკლი იყო; ამ უკანასკნელს მინდობილი ჰქონდა ამ ზღვის ნაპირების

¹⁾ *Montesquieu, l'Esprit des Lois, I. XXI. ch. 9.*

²⁾ დარუბანდის ძველ კედელს დღემდის ემახიან ალექსანდრეს კედელს.

³⁾ *Montesq., l'Espr. des Lois, XXI, c. 9.*

⁴⁾ *strab. Lib. XI, p. 349* – ინდს შესართავთან ჩაერთვის მდინარე, რომელიც სახელწოდებით გიპანისს ჩამოგავს, – გიფაზისი.

გამოკვლევა. ახლად ამოჩენილს იმის ნაწილს დაერქვა სელევკის ზღვა, და ამასთანავე შეადგინეს პლანი, რომლის ძალითაც ეს და შავი ზღვა არხით უნდა შეეერთებიათ. მაგრამ იმ დროს, როდესაც ამ პლანის სისრულეში მოყვანისათვის მეცადინეობდენ, სელევკი მოკლეს ¹⁾). ანტიოქ I თანაუგრძნობდა თავისის მამის განზრახულებას – და ამიტომაც განაგრძო კასპიის ზღვაში მოგზაურობა ²⁾); საქართველოს მატიანეები ამბობს, რომ ანტიოქი ფარნავაზს დაეხმარა აზონის წინააღმდეგო, და ამით ისინი ამტკიცებენ, რომ ანტიოქს დიდი ინტერესი ჰქონია ამ ქვეყნისა, რომლისთვისაც ატეხილი იყო ბრძოლა, და სურვებია, რომ ეს ქვეყანა ხელთ ჩაეგდო მისგან დავალებულ კაცს.

¹⁾ *Plin. I. VI, cap. 2.*

²⁾ *Esprit des Lois, liv. XXI, ch. 9.*

V

სამეფოს დაარსება

ქრისტეს წინეთ მე-III საუკუნიდან იწყება საქართველოში დიდის ხნის გამზადებული შეგნებული ცხოვრება ხალხისა, ეგრეთ წოდებული ეროვნება. აი რამ მოამზადა საქართველოს სამეფოს დაარსება და რამ დაუდგა მას ბუნებრივი საძირკველი: პირველი, უმთავრეს საზოგადოებათა ერთტომობამ, თუმცა ისინი შესამჩნევ მანძილზე იყვნენ გაფანტულნი და ადგილობრივ გარემოებათა გამო ერთმანერთან დიდხანს განცალკევებულნი; მეორე, სპარსეთის მფლობელობის გავლენამ, რომელმაც დაახლოვა ისინი ერთმანერთს მით, რომ ყველანი შეერთა და მიუჩინა მართველებად ორი სატრაპი, რომელნიც ერთის ხელმწიფის სახელითა და წესით მართავდნენ ამ მხარეს; და მესამე, ხალხის განვითარებამ სპარსეთის მფლობელობამდისაც და ამ უკანასკნელის განმავლობაშიც. საზოგადოებანი ცოტ-ცოტათი შეეჩვიენ მიწის მუშაობას და ვაჭრობას, ზოგი თვით მდიდარ ბუნების მეოხებით, რომელიც უხვად ასაჩუქრებს მუშის შრომას, და ზოგი კი ეგვიპტელებსა, ბერძნებსა და ფინიკიელებთან მოსვლის გამო. ეგვიპტელთა და შემდეგ სპარსელთა

სარწმუნოებრივი სისტემები, რომელიც მათ შორის ვრცელდებოდა, აჩვენდა მათ კანონების მორჩილებას; დასასრულ, ყოველწლიურმა ხარაჯამ, რომელსაც სპარსეთის მეფეები ახდევინებდნენ, ჩაუნერგა

მათ ის აზრი, რომ აუცილებლად საჭიროა – ყოველ-
წლივ აძლიოს ხალხმა თავისს მეფეს გადასახადი.

ქართველთ ეროვნების პირველი ნაბიჯი, რა-
საკვირველია, ის იყო, რომ ყველა ერთტომის სა-
ზოგადოებანი შეერთდენ ერთმანერთის სარგებლო-
ბისათვის – საერთო მტრებისაგან თავის დასაცვე-
ლად, და უმთავრეს მართველად ამოირჩიეს ერთი
პირი. მატიანეთა მიხედვით, ფარნავაზის სამეფოს
შემდეგი საზღვრები ჰქონდა: კავკასიის უმთავრესი
ქედი, მდინარე ენგური, შავ ზღვის ნაპირი ახლან-
დელ ბათუმამდი; აქიდან მთები, რომლისგანაც მდი-
ნარე ჭოროხი და მისი ჩასართავეები გამოდიან, პა-
ლაკაციოს ტბამდი; შემდეგ მთები, რომელიც მდი-
ნარე დებედას მარჯვენა ნაპირს მიყვება, მტკვრამდი,
და დასასრულ ალაზანი და მისი ჩასართავეები –
აღმოსავლეთით.

ფარნავაზმა გაუნაწილა თავისი სამეფო თავის
თანამოღვაწეებს და გაყო ის რვა თუ ცხრა ნა-
წილად, რომელთაც სახელად საერისთაოები ეწო-
და. რადგან ძნელი დასაჯერებელია მატიანეთა ნა-
ჩვენები თითოეულ საერისთაოს საზღვრები, ამიტომ
ჩვენ ვერ ვბედავთ იმათ აწერას, რომ ამით ბევრ
შეცთომამში არ შევიდეთ. მაგრამ მზადა ვართ –

– 48 –

შენიშვნებში მაინც მივცეთ ადგილი თეიმურაზ ბა-
ტონიშვილის ცნობას ამის შესახებ ¹⁾).

ერისთავეები უმთავრეს მონაწილეობას იღებდენ
მართველობაში და მეფის ბძანებას ასრულებდენ;
თითოეული მათგანი თავის საერისთაოში თავის-თა
ვად მეფეს წარმოადგენდა და უფლებაც ჰქონდა მი-
ნიჭებული, თავისი თანამდებობა თავისს შთამომა-
ვლობისათვის გადაეცა. ეს უფლება იყო ქართველთ
ტომის ფეოდალურ ცხოვრების ბუნებრივი შედეგი
გინა გაგრძელება; ეს ცხოვრება დაიწყო ქართლო-

სის სიკვდილის შემდეგ, მის შთამომავალთა შორის მიწების დანაწილების დროიდან, და რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში მაგრათ მოიღვა ფეხი მიწის

¹⁾ «პირველად (ფარნავაზმა) დაადგინა ერისთავად ქუჯი, რომელსაც მისცა დაი თვისი ცოლად და განუჩინა საერისთოდ რიონის მდინარიდგან ეგრისის მდინარედმდე ყოველი კოლხიდა სვანეთითურთ და დასავალით ზღვამდე. – მეორე ერისთავი დასვა მარგვეთისა შორაპანსა და მისცა მცირე ლიხის მთიდან ზღვამდე ღაღოს მთიდან და რიონის შუათი. – კახეთს და ჰერეთს და კუხეთს ნაწილთა კახეთისათა – ესე მესამე ერისთავი. მეოთხე ერისთავი დასო ხუნანს და განუჩინა ბერდუჯისა და მტკვრის შუა გარდაბანიურთ ტფილისადმდე. – მეხუთე ერისთავი ჰყო სამშვილდისა და განუჩინა სკვირეთის მდინარიდგან გაჩიანს ზევით ფანავარადმდე აზოცით. – მეექვსე ერისთავი წუნისა, რომელსა განუჩინა აღმოსავალით მტკვრისა ფანავარადმდე და თავადმდე მტკვრისა. – მეშვიდესა ოძრხის ერისთავსა განუჩინა ტაშის-კარს ზევით ზღვადმდე პონტოსა და ჭოროხამდე. – მერვესა კლარჯეთის ერისთავსა განუჩინა, რომელიცა თვით დაიპყრა საზღვრით კლარჯეთისა ზღვამდე პონტოსისა. – დაადგინა მეცხრე ერისთავი შიდა ქართლსა; ესენი იყვნეს სპასპეტნიცა, გამგენი და მოიღებდეს ხარკსა ქვეყანისაგან საერისთოთა თვისთასა და მთართმოდენ მეფეთა». (იხ. ისტორ. თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გვ. 115).

– 49 –

ნიადაგის სიკეთის მეოხებით. რაკი ფარნავაზმა დაამტკიცა ეს უფლება, საქართველოში დაიბადა ჯერ მიწის მფლობელობის, როგორც კერძო ნათესაობრივ საკუთრების, უფლება და შემდეგ აზრი იმ ოთხ სახალხო წოდების დაფუძნების შესახებ, რომელიც არსებობდა განუწყვეტლივ, სანამ საქართველო თავისუფალ სამეფოს შეადგენდა. ძველ ხალხებს შორის მიწის კერძო მფლობელობის უფლება ძალიან იშვიათი მოვლენა იყო; ფარნავაზმა ალბათ იმ რწმუნებით შემოიღო ეს უფლება, რომ პატრიოტიზმს გარდა იმაში არსებობს აგრეთვე მატერიალური ანგარიშიც და ამიტომაც ქვეშევრდომთ უმეტესად უძლიერებს იგი მამულის დაცვის ენერგიას. ძველ ხალხებში მიწა საერთო კუთვნილებად ითვლებოდა და საკუთრებას მხოლოდ ვაჭრობით იძენდენ; საცხოვრებლად იმათ უფრო ის ქვეყანა მოსწონდათ,

სადაც უკეთ შეეძლოთ თავიანთ მოძრავ კაპიტალის დაცვა და გადიდება. ისინი ადვილად სტოვებდნენ თავიანთ მამათა საფლავეებს, სამშობლო ნაპირებს და მთებს, ესახლებოდნენ შორ ქვეყნებში და იქ იკეთებდნენ ახალშენებს; და ან იმგვარადვე ცხოვრობდნენ, როგორც ისრაელები და სომხები, რომელთა სამშობლოსაც დამპყრობელი ადვილად იჭერდა ხოლმე. ოცის საუკუნის განმავლობაში იბრძოდა ქართველი ხალხი უძლიერეს დამპყრობელთა წინააღმდეგ დამოუკიდებლობისათვის და ეს ბრძოლა იქამდე გაგრძელდა, სანამ ერთმა საქართველოს უკა-

– 50 –

ნასკნელ მეფეთაგანმა არ შეარყია ხალხის უმაღლეს წოდების ძველი სამიწო უფლებანი.

ხსენებულ წოდებათა შეადგენდნენ: პირველი, მთავართა ანუ თავადთა წოდება, რომელიც რუსთა ფეოდალურს ანუ უდელის სათავადო წოდებას (Удельное княжество) უდრიდა; მეორე, სააზნაურო, რაინდთა წოდების თანასწორი; მესამე, სამოქალაქო და მეოთხე, საგლეხო.

მთავრები ანუ თავადები უმეტესად საქართველოს იმ ნაწილების მფლობელთაგან შთამომავლობდნენ, რომელიც ქართლოსის მემკვიდრეთა შორის საქართველოს გაყოფის შემდეგ დაწესდა, ანუ უცხო ქვეყნების მეფეთა შთამომავალთაგან; აზნაურები კი, მატიანეთა მოწმობით, მაკედონელ მთავარმართების აზონის თანამოღვაწეებს დაერქვათ. ერისთავები ყველანი სამთავრო წოდებისანი იყვნენ. მთავრებს ანუ თავადებს მიწის საკუთრებაც ჰქონდათ, გლეხებიც ჰყავდათ და ამას გარდა, მეფეთა მსგავსად, აგრეთვე ქვეშევრდომი აზნაურებიც, რომელთაც, თავის მხრით, მიწებიც ჰქონდათ და გლეხებიც ჰყავდათ; ვისაც არ ექნებოდა მოსახლებული სოფელი და ვინც თავის თავადის პირველ მოწოდებისათანავე

ვერ შეიძლებდა კარგმალ მსახურთა (უბრალო მხედართა) თანხლებით მასთან გამოცხადებას რჩეულ ცხენებით, საკუთარ კარვით და ყოველგვარ სალაშქრო ნივთებით – იმას არ შეეძლო აზნაურის წოდებ-

– 51 –

ბის მიღება ¹⁾. იბერიის აწერილობაში სტრაბონი მოწმობს, რომ ამ ქვეყანაში მართლა ყოფილა ხალხური ოთხი წოდება.

ფარნავაზს აწერენ აგრეთვე სამხედრო თანამდებობათა დაწესებას და სპარსეთიდან მაგების მოწოდებას ზოროასტროს სწავლის სისტემის გასაწესიერებლად.

ჩვენ აქ არ მიგვაჩნია საჭიროდ ზენდ-ავესტის შინაარსის გადმოცემა, ერთი იმიტომ, რომ ჩვენს დროში ბევრმა აწერა ის და ამით საკმაოდ გააცნეს იგი ჩვენს განათლებულ საზოგადოებას, და მეორე იმიტომაც, რომ, ადგილობრივ ცხოვრების პირობათა მიხედვით, სხვადასხვა ხალხებში ამ სწავლას სხვადასხვა სახე ჰქონდა. საზოგადოდ ეს სწავლა იცავდა საკუთრების უფლებას, ამაგებდა ბიწიერებას და ტანის სიბინძურეს და განსაკუთრებით ქურდობისა და სიცრუისათვის სჯიდა ხოლმე; ის აქეზებდა ხალხს მიწისმუშაობისა და კეთილზნეობიანობისათვის და თხოულობდა ახალგაზდობის აზდასწერა-კითხვის სწავლებაში. მაგრამ სასარგებლო დარიგებათა შორის იმაში ბევრი უმსგავსო წესი და რწმუნება იყო, რომელთა კვალი დღემდისაც დარჩენილა საქართველოს ზოგიერთ ნაწილში, მაგალითად სვანეთში – მომაკვდავის წინ მამლის დაჭერა.

¹⁾ გეოგრაფ. აღწერა ვახუშტისა, გვ. 12.

²⁾ *Strab, lib. XI.*

– 52 –

«მამალი გვაუწყებს დღის მოახლოებას და სიბნელის უკუქცევასო – სწერია ვენდიდაში – ის ამალღებს თავის ხმას ყოველ ღვთაებრივ ცისკრის ჟამს და ღაღადებს: აღსდევით, კაცნო, აქებდით მშვენიერ სიწმინდეს და სდევნიდით დევთაო»¹⁾. ის უკრძალავდა ხალხს მკვდრების დამარხვას და აძლევდა ქორწინების ნებას უახლოეს ნათესავეებს შორისაც.

ქართველი ხალხი ფარნავაზის მადლიერი ყველაზედ უფრო ვგონებ წერა-კითხვის შემოღებისა და საკუთარ ეროვნულ ანბანის, ეგრედ წოდებულ «მხედრულის», მოგონებისათვის უნდა იყოს. სახელმწიფო წყობილების ფორმები და სარწმუნოება ხელს უმართავენ ხალხის შინაგან ცხოვრების წინსვლას, მაგრამ ყველა ეს ხდება და ირღვევა იქ, სადაც არ არსებობს წერა-კითხვა. ის აძლევს მკვიდრ საფუძველს, ის აწინაურებს და აუმჯობესებს ყველაფერს. რაც კი ხალხის არსებობის სამირკველს შეადგენს. ეს ძველი ანბანი, «მხედრული», როგორც სჩანს, შედგენილია ზენდურ ანბანისაგან²⁾ და იმგვარ ხელოვნებით, რომ დაბეჯითებით შეიძლება ვთქვათ: ჩვენს დროშიც კი არცერთ ხალხს არ აქვს ენასთან იმგვარად შეწყობილი ანბანი, როგორც ქართველებს.

¹⁾ Всемирн. истор. Г. Вебера, кн. I, стр. 457.

²⁾ ზოგიერთ ქართულ ანბანს დღემდისაც შერჩენია ზენდურ ანბანების მსგავსება (იხ. ნიპურტის მიერ გამოცემული ანბანები). ხოლო დაწყობილი კი იმ რიგზეა, როგორც ებრაული ანბანი.

პეტრე უსლარი არჩევს მას და ადარებს სხვა ანბანებს, – ის ამბობს: «თუ ჩვენ შევხედავთ ქართულ ანბანს თვით ქართულ ენის მიხედვით, გატეხილი უნდა ვთქვათ, რომ ის ყველა პირობას აკმაყოფილებს; ჩვენ გვგონია, რომ ეს ანბანი ყველა სხვა ხალხების ანბანებზედ უფრო განვითარებული უნდა

იყოს. თითოეული ხმა გამოიხატვის განსაკუთრებულ ნიშნით, თითოეული ნიშანი ყოველთვის ხატავს ერთსა და იმავე ხმას. ყველა ევროპიულ ენაში მართლწერა ფრიად გასაჭირ საქმეს შეადგენს; ქართველებისათვის კი ეგ სიძნელე თითქმის არ არსებობს მათის ანბანის განვითარებულობის მიზეზითო».

სამწუხაროდ, ქართველთ ლიტერატურულ ცხოვრების არცერთ ნაწარმოებს ჩვენამდის არ მოუწევია. ჩვენ კი გვაქვს საფუძველი – ვიფიქროთ, რომ ნაწარმოები მრავალი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ქართველებს მოუსპიათ ისინი, როგორც წარმართობის ნაწარმოებნი. ამგვარი დევნა იმათის მხრით იქიდან სჩანს, რომ მე-IV საუკუნის სასულიერო წოდებამ შეადგინა ახალი ანბანი, «ხუცური» ¹⁾, ალბათ იმისთვის, რომ ამით უნდოდა – აეშორებია ხალხი ძველ წიგნების კითხვას.

ამას გარდა, ფარნავაზს აწერენ ტახტის მე-

¹⁾ ხუცური ანბანი შედგენილია სომეხ მესრობისაგან, რაზედაც ქვევით ვიტყვით.

მკვიდრეობის დაარსებას საქართველოში, აოხრებულ ქალაქების განახლებასა და გამშვენიერებას, შორაპნის დაარსებას, რომელიც ძველად ინდოეთიდან ევროპას მიმავალ საქონლის შესანიშნავი საწყობი ალაგი იყო ¹⁾, და ურიცხვს სხვა სასარგებლო მოქმედებას.

ჩვენ ამით ვათავებთ ჩვენის წერილების ერთ ნაწილს, რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ სახელად «ქართველ ხალხის პირველი გადმოცემანი». ამას შემდეგ, სანამ ჩვენს ისტორიულ ამბავს განვაგრძობდეთ, მოვიყვანთ აქ მოკლე გეოგრაფიულ აწერას იმ ეპოქის საქართველოსას, როდესაც იქ მონარქიული

მართველობა დაწესდა.

1) *Strab. I. XI, p. 343; Plin I. VI, cap. 6.*

გეოგრაფიული მიმოხილვა იმ დროის საქართველოსა, როცა იქ მონარქიული მართველობა დაარსდა

ხალხის გადმოცემათა მე-V თავში ჩვენ კიდევაც ვთქვით, რომ ფარნავაზის სამეფო ისაზღვრებოდა: კავკასიის უმთავრეს ქედით, მდ. ენგურით, შავ ზღვის ნაპირით ახლანდელ ბათუმამდის, აქიდან მთებით, რომლიდანაც მდ. ჭოროხის ქვემო ნაწილის ჩასართავები გამოდის, პალაკაციოს ტბამდის; შემდეგ მთებით, რომელიც მდ. დებედას ნაპირს მიყვება, მტკვრამდის, მერმე მტკვრით ალაზნის შესართავამდის, და დასასრულ ალაზნით და აღმოსავლეთის მის ჩასართავებით. ამ საზღვრების განაპირი კუთხეები მოქცეულია ჩრდილოეთის სიგანის $40^{\circ} 47'$ და $43^{\circ} 15'$ -სა და სიგრძის $59^{\circ} 15'$ და $64^{\circ} 58'$ შუა. ამ ზედა პირს უმეტესი სიფართოე აქვს მე- 60° მერიდიანის ხაზის დაყოლებით; აქიდან ის მიდის კუთხის მსგავსად აღმოსავლეთისაკენ, სალავათის მთის მწვერვალამდის, ე. ი. სიგანის $41^{\circ} 24'$ -სა და სიგრძის $64^{\circ} 58'$ -მდის.

ხალხის გადმოცემათა I თავში, კავკასიაში ქართველთ ტომის მოსახლეობის აწერის დროს, ვიენ დე-სენ-მარტენის აზრის თანახმად, ჩვენ ვთქვით,

რომ ქართველთ ტერიტორია შეიცავდა კავკასიის

მთავარ ქედსა და არეზის მდინარეს შუა მდებარე ადგილებსო. მაგრამ იმ დროიდან მოკიდებული ქართველთ სამეფოს დაარსებამდის ბევრმა საუკუნემ გაიარა, რომელთ განმავლობაშიაც შესაძლებელი იყო – დიდი ცვლილებანი მომხდარიყო, და რადგან მატინეთაგან არა სჩანს, შეადგენდა თუ არა ქართველთ ტომი ფარნავაზის მონარქიის გარეშეც მცხოვრებთ არეზამდის, ამიტომ დაბეჯითებით არაფრის თქმა შეიძლება, სანამ ეს კითხვა ფიზიოლოგიურად ან როგორმე სხვაგვარად არ გადაწყდება. რაიცა შეეხება ამ მიმოხილვაში მოხსენებულ საზღვრებს, აქ დღემდისაც ყოველგან ქართველი ტომები ცხოვრობენ.

ესეც კია, რომ, თუ ამ სამეფოს მოსაზღვრე ხალხების სახელწოდებას დავუკვირდებით, რომელსაც ძველი გეოგრაფები ხმარობენ, და აგრეთვე თუ იმას, რასაც ეს უკანასკნელნი ამ ხალხების შესახებ გვიჩვენებენ, ყურადღებას მივაქცევთ, იმ შემთხვევაში უნებლიედ ბევრი ეჭვი და კითხვა დაგვებადება ჩვენ, – მაგალითად: ვინ იყვენ პონტოელნი, ალბანელნი ანუ ალვანელნი, კასპიელნი, კარდუხიელნი ანუ კარდუსიელნი, საპირნი და სხვანი, – ეგებ ისინი ქართველთ ტომის შტოები იყვენ?

აი რაზედ არის დამყარებული ჩვენი ეჭვები, – პირველი: ჩვენ არ შეგვიძლია – უთუოდ დავეთანხმოთ იმათ, რომელნიც გვარწმუნებენ, რომ პონ-

ტოელები ბერძნებისაგან ჩამომავლობენო, ბერძნებს პონტოში ჰქონდათ ერთად-ერთი ქალაქი გინა ახალშენი, სახელდობ ტრაპიზონი, და ამიტომაც ერთად-ერთ ქალაქს არ შეეძლო – შავ ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მთელი განაპირი მარტო ბერძნებით მოესახლებინა. ძველი კლასიკები გვაცნობებენ, რომ მთელი პონტო ოდესმე მეომარსა და მრავალ-

რიცხოვან ხალხს, ქალიბებს, სჭერიათ, და ახლაც მოიპოება იქ ქართველთ მოსახლეობის ნიშნები, და აღმოსავლეთის ნაწილის რამდენიმე სოფელში აქამდის შენახულა ქართული ენა ¹⁾. მეორე: პლინი ამბობს, რომ მდინარე ალაზანი გამოდის კავკასიის მთებიდან და ალბანელებს იბერიელებისაგან ყოფსო ²⁾. რომელთ გეოგრაფების ალბანელები სომეხთა გამოთქმით იყვენ ალბანელები და ქართველთა – ალვანელები. მართალია, არის ერთი ხეობა, ალვანის მინდვრად წოდებული, რომელიც ალაზნის სათავესთან ძვეს, მაგრამ დღესაც, ამ მინდვრიდან დაწყებული კავკასიის მთების ძირ-ძირ, სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ, 200 ვერსზე მეტია, რომ ქართველები სახლობენ; და ძველ დროებში, შირვანის სამეფოს დაარსებამდის, მათი მოსახლეობა ალბათ თვით კასპიის ზღვამდისაც მიაწევდა; მაშასადამე რაღა საეკ-

¹⁾ იხ. ჩვენს სტატია, სახელდობ: «Вопросъ о происхож. Митрид Велик.»: გაზ. «Кавказъ» 1861 წ. №53.

²⁾ *Plin. I. VI, c. 11.*

ვოა, რომ ალბანელები, რომელთ საზღვარსაც აღმოსავლეთით ეგ ზღვა და დასავლეთით ალაზნის სათავე შეადგენდა, კახელი ქართველები ყოფილან? მესამე: კასპიელები, რომელთ მიზეზითაც ზღვას მიეცა თავისი სახელი და რომელთაც რომაელებისა და ბერძნების მწერალნი ალბანიიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ მდებარე განაპირის მცხოვრებლებათ თვლიან, შესაძლებელია ქართველთ ტომისანი იყვენ. ვგონებ ჩვენს მოსაზრებას საკმაოდ ამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ ძველის-ძველად ქართველთ მოსახლეობის შუაგულში, ქართლში, იყო ქალაქი (ახლანდელი სოფელი) კასპი; ეს სახელწოდება დღემდის ძლიერ გარკვეულად და ქალაქ Caspii-

საგან სრულიად განუსხვავებლად იხსენება ქართველებისაგან. და მეოთხე: შესაძლებელია კარდუსიანები მართლა ქართლოსიანები ყოფილიყვენ და საპირნი – იბერნი, როგორც გვარწმუნებენ თეიმურაზ ბატონიშვილი ¹⁾ და ტარდიე ²⁾.

სომეხების მწერალთა რო მივხედოთ, ის დასკვნა უნდა გამოვიყვანოთ, რომ ყველა ხსენებული ხალხები თითქო მათის ტომისანი უნდა ყოფილიყვენ; მაგრამ აქ მხედველობაში უნდა მივიღოთ შემდეგი გარემოება: მათის აზრით, არათუ ეს ხალხები, არა-

¹⁾ ისტორია მ. ძ. თეიმურაზისა, გვ. 101.

²⁾ *Atlas universal de Geogr. ancien etmod., dressée par A. Tardieu, éd, 1858, carte № 2.*

მედ ნოეს მთელი შთამომავლობა სომეხთაგან მომდინარეობს! ცხადია, რომ ეს აზრი მეტისმეტ გატაცებულებად უნდა ჩაითვალოს. ესეც კია, რომ, თუ მხედველობაში მივიღებთ ვრცელ ერთტომობას, ალბათ ამ ხალხთა და სომეხთ შორის იქნებოდა იმგვარივე შორეული შთამომავლობრივი კავშირი, როგორც ვივიენ დე-სენ-მარტენის აზრით ქართველთა და სომეხთ შორის არსებობდა. მაგრამ ჩვენის რწმუნებით (თუმცა არ შეგვიძლია – ეს რწმუნება შეურყეველად აღვიაროთ) ეს ხალხები თვისის შთამომავლობით უფრო ახლოს იდგენ ქართველებთან, ვიდრე სომეხებთან. თუ კი მეცნიერება ოდესმე მოინდომებს ამის შეტყობას და ამასთანავე თუ რომ გამოკვლევანი ჩვენს რწმუნებას გაამართლებენ, მაშინ სრულიად დამტკიცდება ვივიენ დე სენ-მარტენის ის აზრიც, რომ კავკასიის ყველა ხალხები, რომელნიც არეზის მდინარიდან ჩრდილოეთისაკენ, ევქსინის პონტოსა და კასპიის ზღვას შუა ცხოვრობდენ, თავიანთ შთამომავლობით ქართველთა ტომის

შტონი იყვნენ.

ის მიწა, რომელიც ფარნავაზის სამეფოს შეადგენდა, თითქმის 1500 ოთხკუთხიან გეოგრაფიულ ალაჯს შეიცავდა და ოთხ აუზად იყოფებოდა: მათ შორის პირველი არის მდ. მტკვრის აუზი; ეს იყო ყველაზედ უვრცელესი და ქართველ მოსახლეობის შუაგულს წარმოადგენდა; მეორე – მდ. რიონის აუზი, მესამე – ენგურის ხეობა, და მეოთხე –

– 60 –

მდ. ჭოროხის ქვემო ნაწილის აუზი.

საზოგადოდ საქართველოს ადგილები სხვადასხვა ხასიათის ბუნებას წარმოადგენს: აქ მშვენიერად არიან შეერთებულნი ამწვანებული ხეობანი, ტყიანი თუ თოვლიანი მთები, ვიწრო ხეობანი და მათში მიმსრბოლი მდინარეები და რუები. კავკასიის ქედი მთელს თავისს სიგრძეზე შეადგენს საქართველოს საზღვარს ერთის მხრით და მიიმართება ჩრდილოეთ-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. ის დაფარულია დიდის ტყით ძირიდან დაწყებული ზღვის დონეს ზევით 8000 ფუტის სიმაღლეზე. მისი მწვერვალები გატიტვლებულია და მხოლოდ მუდმივ თოვლით არის დაფარული. თითქმის ამ ქედის გამსწვრივად გადაჭიმულია მეორე ქედი შავ ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირიდან მდ. დებედას შესართავამდე; ეს ქედი წარმოადგენს სამხრეთის საქართველოს საზღვარს; შემდეგ ის კიდევ უფრო სამხრეთისაკენ მიიმართება და მიდის მტკვრის სისწორით, მაგრამ ამ მდინარეზე საკმაოდ დაშორებით. ამ ქედს უფრო ხშირად მცირე კავკასიას უწოდებენ; ჭოროხისა და მტკვრის ჩაყოლებით აქა-იქ ეს ქედი იმგვარად ჩაღრმავებულია და თავისს ხაზს ისე დაცილებული, რომ გეგონებათ, მდინარეებისაგან გაჭრილი უნდა იყოსო. ეს ორი უმთავრესი მთაგრეხილი მერიდიანის 61 გრადუსთან შეერთებულია სურამის ქედით,

რომელსაც ძველად ევროპელები მოსხის მთებს უწოდებდნენ და ქართველები – ლიხის მთას. გარდა

– 61 –

ამისა საქართველოს შიგნით სხვებზედ უფრო შესანიშნავია კიდევ ორი მთაგრეხილი: ერთი მთაგანი იწყება ფასის-მთიდან და მიყვება მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირს, – ის წარმოადგენს სვანეთის სამხრეთის საზღვარს; მეორე კი – ბორბალოს მთიდან დაწყებული იორსა და ალაზანს შუა მიიმართება: ეს არის გომბორის მთა. ამ მთებიდან გამოდის მრავალი მდინარე, რუები და წყაროები, რომელნიც ქალებს რწყავენ და აგრილებენ.

მდინარეთა შორის სხვებზედ უფრო შესანიშნავი არიან შემდეგნი:

მტკვარი (ძველებური კიროსი). ეს გამოდის სოღანლუღის მთებიდან, რომელსაც ძველად მთინი და მოშისი ერქვა, და თავდაპირველად სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიმდინარეობს და წარმოადგენს ვიწრო ხეობას, სურამისა და მცირე-კავკასიის ქედების ტოტებს შორის მოქცეულს; შემდეგ, ახლანდელ ახალციხიდან თფილისამდის ოდრიკალივით მიდის აღმოსავლეთისაკენ (ამ ოდრიკალს ზურგი სურამის მახლობლად მიქცეული აქვს ჩრდილოეთისაკენ) და ბოლოს თფილისიდან დაწყებული კასპიის ზღვამდის ისევ სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მიმდინარეობს. საქართველოს საზღვრებს შიგნით იმას ჩაერთვის შემდეგი მდინარეები, რომელნიც კავკასიის უმთავრეს ქედის სამხრეთის კალთებიდან გამოდიან: ლიახვი, ქსანი, არაგვი: ალაზანი და მასთან პატარა მდინარე იორი; მცირე-კავკასიის

– 62 –

კალთებიდან კი მტკვარს ჩაერთვიან ალგეთი და

დებდა, უკანასკნელი – მდინარე ხრამთან შეერთების შემდეგ.

რიონი (ძველი ფაზისი): ამის სათავე კავკასიის უმთავრეს ქედში, სონგუთი-ხოხის მთასთან ძევს; დასაწყისში დასავლეთისაკენ მიდის, შემდეგ – მერიდიანის $60^{\circ} 30'$ -თან – მოზრუნებულთა სამხრეთისაკენ და ამ მიმართულებით მიდის ვარდციხემდის, აქიდან ისევ დასავლეთისაკენ მიიმართება და ჩადის შავ ზღვაში სიგანის $42^{\circ} 8'$ -ისა და სიგძის $59^{\circ} 19'$ -ის მახლობლად. მას ჩაერთვის შემდეგი მდინარეები: პირველი – ყვირილა, რომელიც გამოდის სურამის ქედის ჩრდილოეთის ნაწილიდან და მიდის ჯერ შორაპნამდის სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, შემდეგ კი წარმოადგენს ჩრდილოეთისაკენ მოღუნულ ოდრიკალს და მიდის დასავლეთისაკენ რიონთან შეერთებამდის. მეორე მდინარეს, ცხენის-წყალს (ძველ. იპოსს) სათავე ფასის-მთაში აქვს. უმთავრესი მიმართულება ამას სამხრეთ-დასავლეთისაკენ აქვს და ჩაერთვის რიონს; და მესამე – ტეხური (ძველ. გლავკოსი) თითქმის ცხენის-წყლის გამსწვრივად მიმდინარეობს და ჩაერთვის მის შესართავს ქვევით 20 ვერსზე.

ძველ დროებში მდ. მტკვარი და რიონი გემსავალ მდინარეებად ითვლებოდენ: პირველი – შესართავიდან სურამამდის, და მეორე – შესართავიდანვე ყვირილას შეერთებამდის. თუმცა ეს მდინარეები ახლაც გემსავალია, მაგრამ ზღვიდან

იმდენზე კი არა, როგორც ძველად. ეს ცვლილება რამდენადმე ალბათ წყლების დაკლების გამო მოხდა, რამდენადმე – კალაპოტის ჩანაგვიანების გამოც; ესეც შესაძლებელია, რომ მათში მავალი გემები პატარები და სხვაგვარ მოწყობილობის იყვენ, მაგალ. გენიოხიის კამარების მსგავსნი, რომელთაც სტრაბონი იხსენიებს, ან და ძველებურის ქართულ ნავტიკების

მსგავსნი, ე. ი. ნავებისა, რომელსაც ქვეშ ამოკრული ჰქონდა გაბერილი ტიკები.

ხოზი მოდის სვანეთის სამხრეთის ქედიდან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით და ჩადის შავ ზღვაში 15 ვერსით უფრო ჩრდილოეთისაკენ, ვიდრე რიონი.

ენგური ანუ ინგური გამოდის ფასის-მთიდან, თავდაპირველად მიდის დასავლეთისაკენ, შემდეგ სტოვებს სვანეთის ხეობას, მიმართება სამხრეთ-დასავლეთისაკენ და ჩაერთვის შავ ზღვას 16 ვერსით უფრო ჩრდილოეთით, ვიდრე ხოზი.

ჭოროხი თავის ჩასართავებით რწყავს საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილებს და ჩაერთვის შავ ზღვას ბათუმიდან სამხრეთისაკენ 3 ვერსზე.

როგორც ხოზის, რიონის, ჭოროხისა და მტკვრის ნაპირებზე, აგრეთვე ურიცხვ ხეობაშიაც, სადაც ამ მდინარეების ტოტები მიდის, ესახლენ საზოგადოებანი, რომელთაც მჭიდროდ მოსახლებულ სოფლებში საცხოვრებლად ყოველგვარი საშუალებანი ჰქონდათ. სიმდიდრესა და ცხოვრების საშუალებ-

ბას შეადგენდენ მიწის ნიადაგი და ჰავა; საქონლის მოსაშენებლად ყოველგან ძლიერ სასარგებლო პირობანი არსებობდენ; საქონლის მოშენება ძველადანვე ალბათ კარგ მდგომარეობაში ყოფილა, რადგან საქონლის რამდენიმე ნაწილი გარეშე მოვაჭრეთათვის იყო დანიშნული. ამ ქვეყნის მიწის მუშაობა და ბაღოსნობა თავისის ნაწარმოებით ცნობილი იყო ჰომეროს დრომდისაც. შეიძლება ყველა ის მშვენიერი და ნაზი ნაყოფები, რომელნიც დღეს საქართველოში მოდიან, ამ ქვეყნის ნიადაგის პირველყოფილ ბუნებრივ ნაწარმოებთა ეკუთვნოდენ, და თუ ეს არა, ყურძნის სამშობლოდ ხომ მაინც რიონის ნაპირებს თვლის მეცნიერება. დაფნისა და

ლიმონის ხეები ტყეებივით იზდება ძველ კოლხიდის სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილებში. მხოლოდ სვანეთის ხეობა კი უნდა გამოვრიცხოთ აქიდან. აქაურს მალ-ლობ ადგილებში სოფლები ვერ პოულობენ იმდენ სარგებლობას, რამდენსაც საქართველოს სხვა ხეობათა მცხოვრებნი. ამ ხეობაში ყველაზედ უფრო დაბალი ადგილია ინგურის კალაპოტი, რომლის სიმაღლე სვანეთის ხეობაში ადის ზღვის დონეს ზევით 6000-დან 3500 ფუტამდის, და საქართველოს სხვა ხეობათა საშუალო სიმაღლე კი 1300 ფუტია. ხსენებულ ხეობის წლიურ საშუალო ტემპერატურად შეიძლება ჩავთვალოთ 9-დან 11 გრადუსამდის. კავკასიის ქედი იცავს იმის ნაყოფიერობას ჩრდილოეთის სიცივისაგან, რომელიც გაზაფხულში მოილტვის

– 65 –

საყინავ ოკეანიდან სამხრეთისაკენ, დაუბრკოლებლად გამოივლის მთელს ევროპის რუსეთს და გზაზე ხვდება მხოლოდ სამხრეთიდან დამრულ სითბოს; ამგვარადვე არის დაცული ჩრდილოეთის იტალია ალპებით და ტოკაის ყურძენი კარპატის მთებით.

ხეობათა მცხოვრებნი ერთმანერთ შორის, როგორც ჩვენს დროშიაც, ბილიკებით მიმოდიოდენ, რომელიც მდინარეების ნაპირ-ნაპირ იყო გაყვანილი, და აგრეთვე მთებში გადასავალ გზებით, რომელიც წვიმებისაგან და წყლების გადმოსვლის გამო ხშირად ისე ხდება, რომ იქ გასვლა არ შეიძლება. მაგრამ ძველადანვე იმისთანა შემაერთებელი გზებიც ყოფილა, რომლის გაუმჯობესობისათვის არათუ ადგილობრივი მცხოვრებნი, არამედ უცხო ქვეყნელებიც კი ზრუნავდენ. მტკვრის, ყვირილასი და რიონის ხეობანი და სურამის ქედზე გადასავალი გზა ისე საყურადღებო იყვენ, რომ გულმოდგინედ ზრუნავდენ მათზე ყველა ის ხალხები, რომელთათვისაც ინდოეთთან ვაჭრობა საგულისხმო იყო.

სტრაბონს და პლინის რომ უზარმაზარი შენობანი უნახავსთ ყვირილას ნაპირებზე, ესეც კმარა იმის დასამტკიცებლად, რომ ადგილობრივი საზოგადოება და მართებლობა ყურადღებით ყოფილან და შეუგნიათ მათ ამ სავაჭრო გზების კარგ მდგომარეობის სარგებლობა. ეს მწერალნი გვარწმუნებენ, რომ აქ 120 ხიდი არსებობდაო და ამით გაადვილებული იყო ამ ჩქარ მდინარეზე იმ საქონლის გადატანა, რომე-

– 66 –

ლიც იბერიიდან ხმელეთით შორაპნის ციხესთან მოჰქონდათო, და ეს ციხე ფრიად დიდ საწყობ ალაგს შეადგენდა. ასე რომ იმაში მთელი ქალაქი დაეტეოდაო ¹⁾. რიონის ქვემო ნაწილის ნაპირები ამომშენებული იყო ჯებირებით, რომ წყალი არ გადმოდენილიყო ჭალებში, და ჭაობიან ადგილებს დიდის მეცადინეობით აშრობდენ ²⁾. რასაკვირველია, ყველა ეს ხსენებული შენობანი სტრაბონისა და პლინის მოგზაურობის დიდის ხნით უწინდელი იყვენ. დასასრულ, კიდევ იყო სარმატებისა და სკვითების ვაკის შემაერთებული გზები; ეს გზები ბუნებით გაჭრილი იყო, კავკასიის ქედის გაყოლებით, და ბარბაროსები იმათ შემწეობით ესეოდენ საქართველოსა და სამხრეთის სხვა ქვეყნებს. ეს გზებივე საქართველოს აერთებდა დიდ სომხეთთან და სპარსეთთან. ძველი მწერალნი მთის ოთხ გასავალს იხსენიებენ, რომელნიც მათ სცოდნიათ იბერიაში, მაგრამ მათის აწერილობით მხოლოდ სამია გასაგები ანუ მისახვედრი: დარიალისა (Pilaе Caucasae), ალვანიისა (Pilaе Albanae) და დარუბანდისა (Pilaе Caspiae). ამ გასავალებში მცველებად ქართველები იდგენ. მჟავე წყაროებთან მდებარე დარიალის ვიწრობს როცა აგვიწერს, პლინი ამ-

¹⁾ *Strab. I. XI, p. 343.*

ბობს, რომ ეს ვიწრობი შეჭედილ ნამორებით იკეტებოდაო და მის მახლობლად, სამხრეთის მხრით, მთაზე იყო სიმაგრე, რომელსაც სახელად კუმანია ჰქვიადაო. 1): ახლა იქ არის სოფელი კუმნის-ციხე (რუსის ინჟინერები იმას ემახიან კალმუჩიხას, რომელსაც არცერთ ენაზედ არავითარი ეტიმოლოგიური აზრი არ აქვს). მთების ამ სამ გასავალისაგან უკანასკნელი მხოლოდ ხანდისხან შედიოდა საქართველოს უფლებაში. ტაციტის მატრიანეთაგან სჩანს, რომ ქრისტიანეთა წელთაღრიცხვის I საუკუნეში ამ გასავალსაც ქართველები იცავდენ 2). ხალხის გადმოცემათა III თავში ჩვენ ვთქვით, რომ ეს ვიწრობი თავდაპირველად იმ დროს იყო გამაგრებული, როცა ფიშლადიანის დინასტიისაგან შთამომავალი სპარსეთის მეფეები მფლობელობდენ. ამ გადმოცემათა მოწმობით იმ დროშივე აშენებულა დარუბანდის ქალაქი. ამ ქალაქიდან იწყება კავკასიის კედელი, რომელიც, უეჭველია, თავისის სიდიადით ეკუთვნის ფრიად შესანიშნავს ძველ შენობათა რიცხვს, რომელთა ნაწილი საქართველოს საზღვრებში არის მოქცეული. დღესაც მოჩანს მათი ნაშთები, რომელიც აქა-იქ კარგად შენახულა. დარუბანდიდან აღმოსავლეთით ეს კედელი შესულია კასპიის ზღვაში, შემდეგ ამ ქალაქიდან დასავლეთისაკენ მი-

1) *Plin I. VI, c. 12.*

2) *Annal de Tacite, I VI, ch. 33.*

დის, ადის ზევით მთა-მთა და მიიმართება ყაზიყუ-

მუხის სამთავროს გაყოლებით მაღალ ქუშან-დაღი-საკენ, შემდეგ ის კავკასიის მთების ჩრდილოეთის კალთებში იკარგება და ხელახლავ ჩნდება ძველ ალვანიის ჭალებში, მუხახის ხეობის პირდაპირ, და გავლებულია სოფელ კატეხის მთელ სიგძეზე.

ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით, ეს კედელი ალექსანდრე მაკედონელს უნდა აეშენებინოს, და ეს გადმოცემა ქალაქ დარუბანდის აშენების გადმოცემებთან არის შეერთებული. მაგრამ ბევრი უფრო ფრთხილი მწერალი, რომელნიც შესანიშნავი არიან თავიანთ სამეცნიერო მოღვაწეობით, პოულობენ საფუძველს და ამბობენ, რომ «დარუბანდის აშენება მე-VI საუკუნეზედ უფრო ადრე არ ყოფილაო», იმ საუკუნეზედ, როცა სასანიანთა დინასტიის სპარსეთის მეფეები მართველობდნო ¹⁾. მაგრამ ისეც კია, რომ ამ გადამეტებულ სიფრთხილეს შეცთომაში შეყავს ისინი და თავისს წინააღმდეგს ამბობენ, რადგან თვით მათვე იციან, როგორც სჩანს იმათ ნაწერებში, რომ დარუბანდის არსებობა მე-IV-ისა და მე-V საუკუნის გეოგრაფებსაც კი სცოდნიათ ²⁾.

¹⁾ Везинъ, Путешествіе по Дагест. и Закавк., стр. 120.

²⁾ Везинъ, примѣч. къ Путеш по Дагест. и Закавк., стр. 61; географія Паппа Алексапдрійскаго псевд Моисея Хорен., описаніе Сарматіи.

დარუბანდის კედლები უზარმაზარ ქვებისაგან არის აშენებული; იმათი სიმაღლე 28-დან 40 ფუტამდის ადის და სიგანე 4-დან 7 ფუტამდის. ქალაქის სამხრეთის კედლიდან მიდის მიხვეულ-მოხვეულად კავკასიის კედლის ნაშთების გაგძელება, იმ მთების მიმართულებით, რომელსაც წინეთ მიყვებოდა; ეს კედელი იმგვარვე მასალით არის აშენებული და იმა-

ვე სიმაღლისა და სიგანისაა, როგორც ქალაქის კედლები; მასთან გაყოლებული იყო მრავალი სიმაგრე და კოშკი. მაგრამ მთების სამხრეთის მხარეზედ ეს კედელი სხვა მასალისაგან ყოფილა აშენებული: აქ უმეტეს ნაწილად სიპის ქვაა დაწყობილი და კირით დაშენებული; კატეხში შენიშნავთ, რომ უძველესი კედელი თითქმის სულ ძირამდი დაუნგრევიათ და იმის გასწვრივ, ძლიერ ახლოს, სხვა კედელი აუშენებიათ, რომელიც ახლა მაინც ძლიერ ძველი უნდა იყოს, ასე მე-VI საუკუნისა მაინც. დარჩენილი კვალი გვიჩვენებს, რომ ამ კედლის მთელი სიგრძე 360 ვერსს შეადგენდა. ისტორიკოსები ერთხმად აღიარებენ: ამ ვეებერთელა კედლის აშენების მიზანი ის იყო, რომ სამხრეთის მხარეები ბარბაროსთა შემოსევისაგან დაეცვათო; მაგრამ ახირებული ეს არის, რომ კატეხის კედელს, რომელიც ჩვენის თვალით დავათვალიერეთ და რომელიც კავკასიის უმთავრეს ქედის ძირ-ძირ არის გაყოლებული, სასროლი სარკმლები ჩრდილოეთისაკენ აქვს მოწყობილი.

– 70 –

ეს მთის გასავალები მარტო ომების დროს კი არ ყოფილა დანიშნული ხალხთა ერთმანერთშორის მიმოსვლისათვის, არამედ მშვიდობიანობის დროსაც. აორსები (ალბათ ოსები), რომელნიც დონის ანუ ტანაისის ნაპირებზე ცხოვრობდენ, სავაჭროდ ამ გასავალებით მიმოდოდენ და თავიანთ ოქროთი ყიდულობდენ ინდოეთისა და ბაბილონის საქონელს და აქლემებით გადმოჰქონდათ თავიანთ ნებში ¹⁾.

სადაც ვაჭრობის ამისთანა მოძრაობა არსებობდა, შეუძლებელია – ქალაქებიც არ ყოფილიყო იქ, რადგან ისინი არიან მოქალაქობრივ ცხოვრების მიმზიდველი პუნქტები. საქართველოში ძლიერ ადრე

გაუმართავთ მოსახლობანი, რომელთათვისაც, ხალხის გადმოცემის მოწმობით, ქალაქები და ციხეები უწოდებიან. თავდაპირველად იმათის მოშენების მიზანი თავის დაცვა იყო და ამიტომაც ისინი სიმაგრეების მსგავსნი უნდა ყოფილიყვნენ. ადგილობრივმატიანეთა ჩვენებით, იმ დროს, რომელზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, საქართველოში შემდეგი ქალაქები და ციხეები არსებობდენ:

ქართლი, რომელიც ძველისძველ დროში არის აშენებული ქართლოსის შტოს ქართველთაგან. ის ააშენა (სიგანის 41° 43'-ისა და სიგძის 62° 10'-ის მახლობლად) ქართლოსმა იმ მთაზე, რომელიც ამარ-

1) *Strab. I. XI. p. 340.*

თულია მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, იქ, სადაც მას არაგვი ჩაერთვის. ფარნავაზის დროს ამ ციხეს არმაზი ანუ არმაზ-ციხე ერქვა – იმ მიზეზით, რომ ამ მეფემ იქ ღვთის ორმუზდის სახელზე საკურთხეველი ააგო. ძველი გეოგრაფები იმას სხვადასხვა სახელს უწოდებენ: სტრაბონი – ჰარმოზიკს (Harmosica), პლინი – ჰარმასტის (Harmastis) და პტოლომეი – ჰარმასტისას (Harmastisa).

ძველ საქართველოს ქალაქების აწერა ჩვენ იმ რიგზე ვამჯობინეთ, როგორც ნაჩვენებია იმათი აშენება ერთი-მეორეზე ხალხისმატიანეებში; თუმცა ეგ სისტემა უფრო გამოუდევარია, ვიდრე გეოგრაფებისაგან საზოგადოდ მიღებული სისტემა, ე. ი. როდესაც ერთის ქალაქიდან გადადიან მეორეზედ, რომელიც მანძილით იმის უახლოესია, – მაგრამ აქ მხედველობაში ის გარემოება ვიქონიეთ, რომ პირველ რიგით ჩვენ შეგვიძლია დავინახოთ, თუ როგორ მიიმართებოდა და როგორ ფართოვდებოდა საქართველოს ხალხის მოსახლეობა.

ქართლს შემდეგ ამ რიგით არიან: ორბისი (სამშვილდე), ე. ი. სიმაგრე, რომელიც ქართლოსმა მდინარე დებედას ჩასართავის ქციის ანუ ხრამის მარცხენა ნაპირზე ააშენა. ჩვენს დროშიაც მოჩანს იმის ნანგრევები, სადაც არავინ ცხოვრობს. უცხო ქვეყნის მწერალთა ცნობებიდან არა სჩანს, თუ ეს ქალაქი რამდენად შესანიშნავი იყო ძველად; მისი არსებობა, როგორც ქართველების ქალაქისა, მოხსე-

– 72 –

ნებულია პაპის გეოგრაფიაში (ეს იყო ალექსანდრიის სასწავლებლის მათემატიკოსი და ჩვენის წელთაღრიცხვის მე-IV საუკუნეში ცხოვრებდა): ამ გეოგრაფიას აწერენ მოსე ხორენელს.

მტკვრის-ციხე ანუ **ხუნანი**, სიმაგრე, რომელიც ააშენა აგრეთვე ქართლოსმა იმ ადგილის მახლობლად, სადაც დებედა მტკვარს ჩაერთვის. ეს ორი სიმაგრე ალბათ ქართლოსის მოსახლეებულ სამფლობელოთა სამხრეთის საზღვრების დასაცველად ყოფილა აშენებული.

დედა-ციხე და **ბოსტან-ქალაქი**, რომელსაც რუსთავს ეძახიან, ხალხის მატთანეთა სიტყვით, ქართლოსის ცოლს აუშენებია: დედა-ციხე ქალაქ ქართლის მახლობლად, პაწია მდინარე თეძამაზე, რომელიც მტკვარს ჩაერთვის მარჯვენა მხრით, და ბოსტან-ქალაქი მალლობზე, რომელსაც ახლა იაღლუჯას უწოდებენ (თფილისიდან 15 ვერსზეა).

გაჩიანი ანუ სანადირო-ქალაქი აშენებულია ქართლოსის შვილის გაჩიოსისაგან, ქციის მარჯვენა ნაპირზე, იმ ალაგას, სადაც ამ წყალს მაშავერი ჩაერთვის. ამ ქალაქის ნანგრევები დღესაც კი მოჩანს.

ჩელთი ანუ **ბერი**: დღეს ეგ არის ძლიერ დიდი სოფელი კახეთში, მდინარე ჩელთზე მდებარე, და სახელად შილდა ჰქვია, სიგან. 42° 0' და სიგმ. 53° 23'.

უცხო ქვეყნის ძველმა გეოგრაფებმა სრულიად არ იცოდენ მტკვრის-ციხის, დედა-ციხის, ბოსტან-

– 73 –

ქალაქის, გაჩიანისა და ჩელთის არსებობა.

მცხეთა აშენებულია მცხეთოსისაგან მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, სადაც მას არაგვი შეერთვის (სიგან. 41° 50' და სიგმ. 62° 23'). ეს იყო სატახტო ქალაქი აშენების დროიდან ჩვენის წელთაღრიცხვის მე-V საუკუნემდის. აქ არის სიდიდითა და არხიტექტურით ფრიად შესანიშნავი ეკლესიები და გარდა ამისა აქვე დღესაც შეგიძლიათ შენიშნოთ, რომ მტკვრის ნაპირები ამოშენებული ყოფილა გარეულ თლილის ქვით. ამ ქალაქს პტოლომეიმ მესტლეტა დაარქვა ¹⁾, ახლა მცხეთა პატარა სოფელია, სადაც დარჩენილან ხუროთმოძღვრების სახსოვარნი, ვითარცა მის წარსულ დიდების ბეჭედი.

მცხეთოსს შემდეგ მისმა შვილებმა თავიანთ წილხდომილ მხარეებში ააშენეს შვიდი ქალაქი: ოძრხე, თუხარისი, წუნდა, არტანისი (ქაჯთ-ქალაქი ანუ გური), უფლის-ციხე, ურზნისი და კასპი.

ქალაქი ოძრხე ახლანდელ ახალციხის ახლოს მდებარეობდა, მტკვრის ერთ-ერთ ჩასართავზე; ამის მახლობლად, ჭოროხის აუზში, იყო თუხარისი; წუნდა – მტკვრის სათავეებში; არტანისი მდებარეობდა წუნდის მახლობლად, აგრეთვე მტკვრის აუზში. ძველი დროის გეოგრაფები იმას ამავე სახელს უწოდებენ, მაგრამ ახლა თურქების ხელში მას არდაჰანი ეწოდება. დასასრულ, სიმაგრეებიანი ქალაქები უფლის-

¹⁾ *Ptolém. Geogr. I. V, cap. 11.*

– 74 –

ციხე, ურზნისი და კასპი მტკვრის მარცხენა ნა-

პირზედ იყვენ, შუაგულ ქართლში. უკანასკნელ ორის ქალაქის ნაშთები ახლა პატარა სოფლებია (კასპი მდებარეობს სიგანის 41° 58' და სიგრძის 69° 4'-ზედ), და უფლის-ციხე კი სრულიად უდაბურია. ვახუშტი ამბობს: ეს იყო «შენობა უცხო კლდისაგან გამოკვეთილი. პალატნი დიდ-დიდნი, ქანდაკებულნი კლდისგანვე; გვირაბი ჩახვრეტით ჩაკაფული მტკვრამდე, დიდი, დასავლით აქვს ქარაფი მაღალი, და მას შინა გამოკვეთილნი ქვაბნი მრავალ-დიდნი, არამედ აწ შეუვალ-არს»¹⁾.

მტკვრის აუზში კიდევ იყო ერთი ქალაქი, სურამი ანუ სურიუმი²⁾, მამასახლისების მართველობის დროს აშენებული იმ ალაგას, სადაც ახლა ამ სახელის დაბაა და სადაც დღემდის მოჩანს ციხის მსგავსი კოშკების ნაშთები. ეს იყო ძველად ინდოეთის სავაჭრო საქონლის საწყობი ალაგი. იმის აშენების შესახებ თითქმის მთელს ადგილობრივ დაბალ ხალხში გავრცელებულია ერთი ველური ლეგენდა, – მაგრამ ჩვენის წერილებისათვის ის უმნიშვნელოა.

რიონის აუზში თითქმის იმავე დროს მოშენდა ქალაქები, როდესაც მტკვრის აუზში. თუმცა ქართველთ მატიანეები ამათ აშენების დროს არ გვიჩვენებს ისე ცხადად, როგორც ზემოხსენებულ ქა-

¹⁾ ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 244.

²⁾ *Plin. 1. VI. cap. 14.*

ლაქებისას, მაგრამ უცხო ქვეყნელთ ნაწერებიდან ჩვენ ვიცით, რომ ეა და ქუთაისი ძველისძველათვე არსებობდენ: პირველი იყო მდიდარი ქალაქი – რიონის შესართავის მახლობლად (სიგან. 42° 0' და სიგრძ. 59° 19'). ეს ქალაქი იხილეს და შეამკეს ბერძნებმა თავიანთ საგმირო ხანებში. ტროადის ომს შემდეგ, როცა ბერძნებმა აქით-იქით ყველა მხარეში

გადასახლება იწყეს, მილეტელებმა დაიპყრეს იგი და მის ნანგრევებზე დააარსეს ახალშენი, სახელდობრ ფაზისი, რომელსაც ახლა ფოთს ვუწოდებთ. ქუთაისი (კოტა ანუ კიტა) იყო კოლხიდის მთავართა სამყოფი ქალაქი. ეს დღესაც რიონზე მდებარეობს (სიგან. 42° 16' და სიგრძ. 60° 22').

გარდა ამისა ფარნავაზის მეფობის დროს სხვა ქალაქებიც აუშენებიათ, რომელთ შორისაც უფრო შესანიშნავი იყვენ შემდეგნი: შორაპანი, რომელზეც ჩვენ ბევრი ვილაპარაკეთ, და არქიოპოლისი. ბროსეს აზრით, ეს უკანასკნელი არის ახლანდელი ნოქალაქევი, ძველებური ციხე-გოჯი, რომელიც ფარნავაზის პირველმა თანამოღვაწემ ერისთავმა ქუჯიმ ააშენა მდინარე ტეხურის მარჯვენა ნაპირზე.

საქართველოს ძველი ისტორია.

(საქართველოს სამეფოს დაარსებიდან ქართველები-საგან ქრისტიანობის მიღებამდის).

I

გარემოებანი სამეფოს დაარსებიდან რომის ომებამდის.

საურმაგის მეფობა (237-162). – ურთიერთშორისი ომი ერისთავების დამოუკიდებლობისათვის მეფეთ უფლებებისაგან. – არტაშისისა და ზადრიადის შემოსევა. – მირვანის მეფობა (162-112); ურთიერთშორისი ომი საურმაგის ორ სიძეს შორის ტახტის მემკვიდრეობისათვის. – სამეგრელოს და ზღვის ნაპირას მდებარე სხვა ადგილების მოცილება საქართველოს სამეფოსაგან. – ბალკართა შემოსევა. – ფარნაჯის მეფობა (112-93); ომი სარწმუნოებრივ რეფორმებისათვის; არშაკ I-ის ტახტზე მოწოდება (93-81) და ფარნაჯის განდევნა; პონტოელის მეფის მიტრიდატის შემოსევა. – საქართველოს შინაგანი მოწყობილობა და მდგომარეობა ფარნავაზის სიკვდილიდან რომის ომებამდის.

1. პირველ ომის მიზეზად გახდა ის გარემოება, რომ, როდესაც ფარნავაზის სიკვდილს შემდეგ ავიდა ტახტზე მისი შვილი საურმაგი, კახეთის ერისთავმა ისარგებლა მით, რომ ტახტის მემკვიდრეობის უფლება ჯერ კიდევ არ ჰქონდა სრულად შეთვისებული ხალხის გონებას, და ცილობა დაუწყო

– 77 –

საურმაგის მეფურ უფლებას და შეადგინა შეთქმულობა, რომელსაც საგნად ჰქონდა – მეფის უფლება მოესპო და აედგინა ერისთავთა დამოუკიდებლობა. შეთქმულობა ალბათ ძალიან მარჯვედ და მოხერხებულად იყო წაყვანილი, მიტომ რომ ხალხის უმრავლესმა ნაწილმა დიდი თანაგრძნობა გამოუჩინა, ამ განზრახვას. საურმაგი იძულებული შეიქნა, საქართველოდან გაქცეულიყო და შემწეობა ეთხოვა იმ ხალხებისათვის, რომლებიც ცხოვრებდნენ კავკასიის ჩრდილო ქვეყნებში.

ფარნავაზს სურდა, რომ თავისის შთამომავლობის უფლება და ხელმწიფება განემტკიცებინა საქართველოში ძლიერის ნათესაობრიულის და მოყვრულ კავშირით და ამიტომ თავისის მეფობის დასაწყისშივე შეირთო ცოლად დურძუყის თემის მთავრის ქალი; ერთი თავისი და მიათხოვა თავისს მომხრესა და მეგობარს, სამეგრელოს ერისთავს, ქუჯის, მეორე კი ოსეთის მთავარს. საურმაგის გაქცევის მიზეზი რომ გაიგეს, მისი ძლიერი ნათესავები დაუყონებლივ აღიჭურვენ აჯანყებულ ერისთავების წინააღმდეგ, რომელნიც დასაჯეს, და საურმაგი კი მოიწვიეს თავისის მეფობის გასაგრძობად. ამ გვარად მეფის უფლების დამოუკიდებლობისაგან გათავისუფლებისათვის მეცადინეობამ ფუჟად ჩაიარა და ამას ბოლოს ის შედეგი მოყვა, რომ საქართველოს ხალხში თანდათან განვითარდა მისის მართებლობითის

2. საურმაგის მეფობის დროს საქართველო, რომელიც ჯერ კიდევ აღიარებდა სელევკიანების მფარველობას, ეხმარებოდა თავისის შეძლებით ანტიოქ დიდს აზიაში მისის საბძანებელის სხვადასხვა მაზრების აჯანყების დროს. ამის გამო საქართველოს შემოესიენ სომხების ჯარები აჯანყებულ სარდლების არტაშისისა და ზადრიადის წინამძღოლობით; სომხების ისტორიკოსნი გვარწმუნებენ, რომ თითქო არტაშისისა და ზადრიადს კიდევ დაეპყროსთ მთელი საქართველო ¹⁾. თუმცა ადგილობრივ მატიანეებში არაფერი ამგვარი სრულიადაც არ მოიხსენიება, მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ამ სარდლებმა სრულიად დაასუსტეს სელევკიანების ხელმწიფება აღმოსავლეთში და მისცეს უპირატესობა პართების დინასტიის არშაკუნიანებს, მაშინ შეიძლება მიეცეს რამოდენიმე რწმუნება იმ მოსაზრებას, რომ არტაშისმა და ზადრიადმა საქართველოს წინააღმდეგ მოახდინეს მხოლოდ დემონსტრაცია, რადგანაც საქართველო სელევკიანების მოკავშირე ქვეყანა იყო, და რომ თვით დემონსტრაცია გათავდა მოსაზღვრე საერისთაოების მსუბუქის დარბევით.

3. მეორე ურთიერთშორის ომის მიზეზი ის იყო, რომ საურმაგს ვაჟი არ ჰყავდა; ჰყავდა იმას მხოლოდ ორი ქალი, რომელთაგან ერთი მიათხოვა

¹⁾ *St. Martin, Recherchcs sur l'hist. de l'Asie, chap. 19.*

ცოლად სამეგრელოს ერისთავს, ქუჯის შვილის-შვილს, ხოლო მეორე მირვანს, რომელიც შთამო-

მავლობდა ძველის ასურელ მეფეებისაგან უკანასკნელი, მირვანი, კიდევ აიყვანა შვილად საურმაგმა და დანიშნა თავისს მემკვიდრედ. მაგრამ როდესაც საურმაგის სიკვდილს შემდეგ, 162 წლის წინეთ ქრისტეს დაბადებამდის, ავიდა ტახტზე მირვანი, მაშინ სამეგრელოს ერისთავმა ააჯანყა დასავლეთის საერისთაოები, მოიშველა რამდენიმე მთიელი თემები და დაუწყო აოხრება საქართველოს შინა მაზრებს, რომელიც მირვანის ერთგული იყო. სამეგრელოს ერისთავი სამეფო სახლთან მარტო უკანასკნელს თანასწორს ნათესაობრივ კავშირზე კი არ აფუძნებდა თავისს უფლებას, არამედ ადრინდელ კავშირზედაც, რომელიც შეერთებული იყო მის შთამომავლობასთან (ვინაიდან იგი იყო ფარნავაზის დის შვილისშვილი). ომი თითქო სამეგრელოს ერისთავის სასარგებლოდ თავდებოდა და მირვანმა, უკიდურეს მდგომარეობამდის მიყვანილმა, მიმართა პართების მეფეს არშაკს და შემწეობა სთხოვა; ამანაც შეიწყნარა მირვანის თხოვნა და სამეგრელოს წინააღმდეგ გაუშვა თავისი ძმა, სომხეთის მეფე ვალარშაკი, რომელიც იმ დროს ეჩხუბებოდა მცირე სომხეთის მთავარს მიტრობარზანს. ვალარშაკმა გაათავა თუ არა უკანასკნელთან საქმე, შეესია სამეგრელოს, და აჯანყებულმა ერისთავმა, ვალარშაკისა და მირვანისგან გარეშემოზღუდულმა, თავისი საკუ-

თარი სამთავროებიც დაკარგა. ამ ომის შედეგი ის იყო, რომ ვალარშაკმა დაიტოვა თავისთვის შავ ზღვის ნაპირებზე მდებარე ქვეყნები, ხოლო ალბანიას მისცა ავტონომია თავის მეგობრის არანის ¹⁾ მართველობის ქვეშე, რადგან ერთის მხრით იგი საკმაოდ სთვლიდა, მირვანის თხოვნის დასაკმაყოფილებლად მცხეთის ტახტი დაეტოვებინა მისთვის, და მეორეს მხრით იგი პოებდა, რომ თვისის სისუს-

ტის გამო მირვანი ვერ შეიძლებდა, მოეთხოვა მისთვის საქართველოს უკანვე დაბრუნება უწინდელ საზღვრებს შორის, თუმცა სომხეთის მეფის ეს საქციელი უპატიოსნო იყო, მაგრამ, რადგან არშაკუნიანების ძლიერება სულ თანდათან მატულობდა, ამიტომ მირვანი იძულებული გახდა – მათი კეთილგანწყობილება ეძებნა, და რომ ნათესაობრიულის კავშირით უზრუნველ ეყო თავისი უფლება საქართველოს დანარჩენ ნაწილში, იმან მიათხოვა ცოლათ თავისი ასული პართების მეფის შვილს არშაკს.

4. ძლივს აღადგინა თუ არა მირვანმა მყუდროება და წესი საქართველოში, მაშინვე ამ ქვეყნის მშვიდობიანობა დაირღვა ბარბაროსების შემოსევით. კავკასიის ჩრდილო ქვეყნებიდან გამოჩნდა ახალი მრავალრიცხოვანი ხალხი, ბალკართა სახელით ცნობილი. თავდაპირველად ეს ხალხი დროებით დაბინავდა მალკისა და თერგის ნაპირებზე, აქიდან კი სკვითე-

1) *Recherches sur l' hist. de l' Asie, ch. 20.*

ბის თემებისგან შეიწროებული, თავის ბელადის ვანტის წინამძღოლობით, მიაშურა მთებს და ოსების ადგილებით და დარიალის ვიწრო ყელით შეესია საქართველოს. ბალკარების მოძრაობის სისწრაფე ისეთი ძლიერი იყო, რომ მათი შეჩერება, როდესაც იგინი არავის ნაპირებზე გამოჩნდენ, შეუძლებელი საქმე შეიქნა. იმათ სწრაფად გაიარეს საქართველო და თავისს შემდეგ არავითარი აოხრების კვალი არ დაუტოვებიათ, როგორც ეს სჩანს მატიანეებისაგან. სომხეთს რომ მიაწიეს, ბალკარები სომხეთის მეფის თანხმობით დაესახლენ ერთ მაზრაში, რომელსაც ერქვა ანპეტ-პასერი ანუ ვანანდი ¹⁾.

5) საქართველოს მატიანეები გვარწმუნებს, რომ მესამე ურთიერთშორის ომის მიზეზი, როგორც კი-

დევაც გვითქვამს, იყო სარწმუნოებრივი ცვლილება, რომელთა შემოღებაც დააპირა მირვანის შვილმა ფარნაჯომმა. ვიცით, რომ ზოროასტრის მოძღვრება, ბუნების გაღმერთებაზე დაფუძნებული, სანამ ის წმიდად და შეუცვლელად იყო შენახული, არ ითხოვდა არც ტაძრებს და არც სტატუებს; მსხვერპლის შეწირვა სრულდებოდა მთის მშვენიერ მაღლობებზე ან ანკარა წყლების ნაპირებზე; მაგრამ იმ დროიდან, ირანელები რომ თანდათან დასავლეთის ხალხებს დაუახლოვდნენ და მისვლა-მოსვლაც გაიმართა მათ შორის, ღვთისმსახურების წესებმა რამო-

¹⁾ *Recherches sur l' hist. Del' Asie, ch. 20.*

– 82 –

დენიმე ცვლილება მიიღო: წესი უფრო დღესასწაულებრივი შეიქნა ყოველგან, სადაც კი ეს მოძღვრება სუფევდა, დაიწყეს ტაძრებისა და სტატუების ამართვა. ეს ცვლილება შემოვიდა საქართველოსაც და, როგორც სჩანს, იგი მოსწონდათ ქართველებს. პირველი სტატუა იყო ამართული ფარნავაზისაგან ორმუხის სამსხვერპლოსთან, ქალაქ ქართლში, როგორც უზენაესის ღვთაების გამომხატველი, და სახელად დაარქვეს არმაზი ¹⁾).

საურმაგი და მირვანი გულმოდგინედ ეწეოდნენ სარწმუნოების გარეგნობის სიმშვენიერეს, როგორც ხალხის გემო და გონება მოითხოვდა; მაგრამ ფარნავაზს შემდეგ გავიდა თითქმის ას ორმოც და ათი წელიწადი, – უეცრად ფარნაჯომმა მოიწადინა, დაბრუნებოდა ძველ დროის მივიწყებულ წესებს, რომელსაც მცირე მიმზიდველობა ჰქონდა. ამან ააშფო-

¹⁾ ვახუშტი (გეოგრ. აღწ. გვერ. 8 და 26) სწერს, რომ არმაზის სტატუა უზარმაზარ სიდიდის იყო და ოქროთი იყო შემოსილი; მისი თვალები გაკეთებული იყო ძვირფას თვლებისგან და ძვირფას თვლებისგანვე გაკეთებული ბრწყინვალე გვირგვინი უშვე-

ნებდა მას თავსო; მისთვის დაწესებული იყო სარწმუნოებრივი სა-
დღესასწაულო დღე, და ამ დღესასწაულს იხდიდენ ამ სტატუსის
კვარცხლობეტანო. მრავალ ხალხით შემოზღუდული, იქ მიბრძანდე-
ბოდა მეფე თავისს დიდებულებითურთ და წინწილათა და დაფდაფთა
ხმაზე ასრულებდენ მსხვერპლწირვას. ზოგი ხარებს კლავდა, ზოგი
ცხვრებს, ირმებს და შვლებსო, და ზოგი კი იმგვარ საშინელ ფანა-
ტიზმამდი მიაწევდა, რომ მსხვერპლავდენ თავისს შვილებსო. შემდეგ
იწყებოდა ნადიმი, ცეკვა და სხვა გართობანი, რომელიც სამ დღეს
გრძელდებოდა. ამგვარივე დღესასწაული იყო დაწესებული სხვა
ღმერთებისთვისაცო.

– 83 –

თა ქართველები და იმათ მალე გაუგზავნეს დეპუ-
ტაცია არშაკუნიანებს და თხოვეს, რომ ჩამოეგდოთ
ფარნაჯომი და საქართველოს ტახტზე აეყვანათ
მირვანის სიძე არშაკი. არშაკუნიანების განზრახვა
და ვერაგობა, რომელმაც, უეჭველია, უფრო აიძუ-
ლა ქართველები ამ თხოვნაზე, ვიდრე მემატიანისგან
მოყვანილ მიზეზებმა, სრულიად დაკმაყოფილებული
იყო ამით, და ამიტომ არშაკს დაუყონებლივ უბო-
ძეს ფარმანი და პართების თუ სომხების ჯარების
თანხლებით გაამგზავრეს საქართველოს, რომლის
მცხოვრებლებიც შეუერთდენ მას და ერთხმად აირ-
ჩიეს თავიანთ მეფედ. ფარნაჯომი გაიქცა პონტოს 1).

6. ჩვენ კიდევაც ვნახეთ, რომ იმ ომის გათა-
ვების შემდეგ, რომელიც მოხდა მირვანსა და სამეგ-
რელოს ერისთავს შორის, უკანასკნელის სამთავრო
დაიტოვა თავისთვის სომხეთის მეფემ ვაღარშაკმა.
ამან დააყენა თავისი მოადგილეები და ვალდე-
ბულ-ჰყო ისინი, რომ ეზრუნათ ქვეყნის კეთილგან-
წყობილებისათვის; მაგრამ ამ მოადგილეებმა თავი-
სის ანგარებისმოყვარებით მცხოვრებლები იძუ-
ლებული გახადეს – აჯანყებულიყვენ, თუმცა ეს
აჯანყება მალე მოსპო არშაკმა 2). არტაშესის მე-
ფობის უკანასკნელ წლებში, დაახლოებით 98 წელს
ქრისტეს მოსვლამდის, კოლხთა აჯანყება კიდევ

1) ისტორია თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გვერ. 121.

2) Моисей Хорен., кн. II, гл. 8.

– 84 –

ხელმეორედ მოხდა მაშინ არტაშესმა შავი ზღვის ნაპირებზე მდებარე ყველა ადგილების დამშვიდება და უფლება მიანდო თავისს სიძეს, პონტოს მთავარს, მიტრიდატს, რომელსაც ბერძნულის ენით დიონოს-ევპატორს ეძახდენ და რომელიც იყო ძველ დროის ერთი უდიდებულეს სარდალთაგანი 1). მიტრიდატის წინაპარნი, როგორც ჩვენ ზევით ვაჩვენეთ, ჩამომავლობდენ იმავე ოჯახიდან, რომლიდანაც ჩამომავლობდა ფარნავაზი, საქართველოს პირველი მეფე, და უეჭველად საქართველოს ადგილების ხსენებულ ნაწილის მაზედ გარდაცემა დაფუძნებული იყო მის ჩამომავლობითს უფლებაზედაც. მიტრიდატი შემოვარდა საქართველოს და დაიკავა არათუ ზღვის პირას მდებარე ადგილები, არამედ სხვა მესაზღვრე საერისთაოებიც, და დააყენა იქ თავისი მართველები. 84 წელს ქრისტეს მოსვლამდის ამ მაზრებში მოხდა მესამე აჯანყება. ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა განდევნეს პონტოელი მართველები და მოთხოვეს მიტრიდატს, რომ დაენიშნა მათ მეფედ თავისი შვილი მახარა 2). მიტრიდატი ისე ეჩვენათ, თითქო დააკმაყოფილებდა მათ სურვილს, და ამიტომ გაუგზავნა თავისს შვილს ოქროს ჯაჭვი, მაგრამ, რადგანაც მას ეწამებოდა თვისის ინტერესების წინააღმდეგ განზრახვას, მალე მოაკვლევინა იგი, დასავლეთის

1) Тоже, гл. 10

2) ისტორ. თეიმურაზ ბატონ., გვ. 125.

– 85 –

საქართველოს მართვა კი მიანდო ერთს თავისს უერთ-

გულეს მოსამსახურეთაგანს, რომელსაც მისცა ძლიერი ჯარი ¹⁾. ამ ოთხ მეფის მართველობა, მშვიდობიანობის დროს, წარმოადგენს უმეტეს ნაწილად მზრუნველობას ქალაქების აშენებისა, საზღვრების გამაგრებისა და მცხეთის შემკობისათვის ახალ შენობებით, ტაძრებით, სტატუებით და სამსხვერპლოებით. ქართველი მემკვიდრე აჩვენებენ, რომ საურმაგმა ორი სტატუა ამართაო: ანიანისა და დანიანისა; მაგრამ სომხური ქრონიკა მიაწერს მას ოთხის სტატუის აშენებას, რომელთ შორისაც, ზემოთ ნაჩვენებს ორ სტატუას გარდა, ბროსეს აზრით, შეიძლებოდა ყოფილიყო გატა-გაიმის სტატუები. ფარნაჯომმა დააფუძნა კახეთში ჩელთის ახლო ქალაქი ნელაქრისი, რომელიც ახლა აღარ არსებობს. მაგრამ, რომლის ადგილსაც აქამდისაც ეძახიან ნეკრესს, და ამ ადგილზედ არის უკანასკნელ დროის შენობების ნანგრევები, იმ დროისა, როდესაც იგი აყვავებულ მდგომარეობაში ყოფილა. იმანვე ააშენა თავისს სატახტო ქალაქში «მოგტა», სახლი, რომელიც მოგვებს თავშესაფარი იყო, და იმ სახლის პირდაპირ მშვენიერ მალლობზე, მდინარე არაგვის მარცხენა ნაპირზე, იმ ადგილის ახლოს, სადაც ის მტკვარს ერთვის, ააგო ტაძარი, სამსხვერპლო და ზადენის სტატუა. ძნელი გამოსარკვევია, თუ რომელ სარწმუნ-

¹⁾ *Crevier, Hist Rom., tom. X., liv. 33.*

ნობრივ სისტემას ეკუთვნოდენ, თავისის მომდინარეობით, ის ღმერთები, რომელთ პატივსაცემადაც აგებული იყო ეს სტატუები: მათი სახელები არ არის არც საბერძნეთისა და ეგვიპტელ ღმერთთა რიცხვში და არც ზენდ-ავესტის სულთა დასში. ბროსეს აზრით, დანიანი არის ბერძნების ღმერთის დიანას სახელი, ქართველებისაგან დამახინჯებული. ამავე

დროის შენობებს ეკუთვნის დარიალის ხეობის სი-
მაგრეც, მჟავე წყაროების ახლოს. «ქართლის-ცხოვ-
რება» მოგვითხრობს, რომ მირვანმა, დურსუკიე-
ლებთან ომის გათავების შემდეგ, «ჩამოვიდა კარები
ძურძუკიის გასავალში და დაამაგრა ისინი კირით
ქვის კედელში». პლინი ამ კარების აწერაში გან-
მარტებს, რომ ისინი გაკეთებულნი იყვნენ ჩრდილოე-
თის ხალხების შესაკავებლად და ამ კარების სამხ-
რეთით აშენებული იყო მთაზე კუმანიის ციხეო ¹⁾.
ადვილი საფიქრებელია, რომ ეს კარები და ციხე
აშენებული იყვნენ ბალკართა შემოსევის შემდეგ, სხვა
მთიელ თემების შესაკავებლად, რომელნიც ბალკარ-
თა ნაკვალევზე მოისწრაფოდნენ სამხრეთისაკენ.

თუმცა მეფეები ასე მეცადინეობდნენ ქვეყნის
კეთილგაწყობილებისათვის, მაგრამ საქართველოს სა-
მეფოს ყველა ნაწილებს არ აქცევდნენ ისინი ერთ-
ნაირ ყურადღებას. დასავლეთის ადგილები, რომე-
ლიც უფრო დაშორებული იყო საქართველოს შუა-

¹⁾ *Plin. lib. VI cap 12.*

გულს, ფრიად განსხვავებული იყო შუაგულ მაზრე-
ბისაგან. სომხეთის ისტორიკოსნი დაბეჯითებით ამ-
ბობენ, რომ, როდესაც ვალარშაკმა სამეგრელო, ქა-
ლიბთა და ლაზთა ადგილები დაიფლო, შენიშნა
რომ ეს მშვენიერი და ბუნების ყოველგვარ სიკე-
თით მდიდარი ქვეყნები დაუდევრობით გავერანებუ-
ლი იყო. მიწის მუშაობისათვის თავი მიენებებიათ,
მდინარე რიონის ჯგბირებს ყურს აღარავინ უგდებ-
და და მინდვრებში, რიონის ნაპირებზე, წყლის გა-
დავლის გამო, სავსე იყო დიდროანი ჭაობები, გზე-
ბი დაფარული იყო დაბურულ ტყეებით, მცხოვრებ-
ლები კი მხოლოდ ცარცვა-გლეჯის მეტს აღარას
აკეთებდნენ. ამგვარ მდგომარეობის მიზეზს შეადგენ-

და ის გარემოება, რომ, როდესაც ეგვიპტეში ალექსანდრიის ქალაქი აშენდა და ინდოეთისაკენ სხვა სავაჭრო გზები გაიხსნა, ფარნავაზის ყოველგვარ მეცადინეობის და ზრუნვის მიუხედავად ძველი ვაჭრობა რიონისა და მტკვრის გზით დაეცა, და მაშინ მცხოვრებლები, რომელნიც ძველადანვე შეჩვეულნი იყვნენ მცირე შრომით, თავიანთ ქვეყნის განსაკუთრებულ სასარგებლო მდგომარეობის მეოხებით, და მიწის მუშაობის გარეშე, არა თუ ცხოვრების უსაჭიროების, არამედ მცირე საჭირო საგნების მოპოვებასაც, – ამ განსაკუთრებულ მდგომარეობის დაცემას შემდეგ აღარ ხედავდენ საჭიროდ, რომ რიონის კალაპოტი კარგად შეენახათ, და ამიტომ იმათ მიმართეს უზრუნველს მტაცებლობითს ცხოვრებას,

– 88 –

ურთიერთშორის ომების მსგავსად, რომლისთვისაც გამოწვეული იყვენ თავიანთ ერისთავებისაგან. სომხეთის ისტორიკოსთა მოწმობით, ვაღარშაკს სურდა, რომ თავის ახალ ქვეშევრდომების ყოფა-ცხოვრება გაეუმჯობესებია, და ამიტომ გაგზავნა იმ მხარეში ოც-და-ათი ათასი მუშა, რომლებმაც გათხარეს არხები რიონში წყლების გასაყვანად და ჭაობების დასაშრობად, ბევრი მაღლობი ადგილები მოასწორეს, აავსეს და აამაღლეს დაბალი ჭაობიანი ადგილები, გაასწორეს ჯებირები, ტყეები მოსჭრეს და ზედ ხელახლად გაიყვანეს გზები ¹⁾).

ამ დროის საქართველოს სამეფო სახლს, როგორც სჩანს, კარგძალი სიმდიდრე ჰქონია. არა მარტო შენობების გამო შეიძლება ვიქონიოთ მსჯელობა მის მდგომარეობაზე. მარტო ფარნავაზმა, როდესაც პონტოს გაიქცა, გაიტანა საქართველოდან იმდენი განძი, რომ იმას ყოველთვის დაქირავებული ჯარები ჰყავდა ათის წლის განმავლობაში, როდესაც ის მუდამ უიღბლოდ ომობდა არშაკის წინააღმდეგ.

მეფეების სიმდიდრეს შეიძლება შეადგენდა ევროპული ლითონი და ინდოეთის თვლები, ფული და მდიდრული ნივთები. იმ დროის ადგილობრივ თეთრს ეძახდნენ «ხვასტანგს», რომელიც გამოხატავდა ცხვრის ფასის რაოდენობას. ჩვენის საუკუნის ნუმისმატების სიტყვით, ბევრგან მუზეუმებში აქამდისაც იპოება

1) *Recherches sur l' hist. de l' Asie. ch. 20.*

– 89 –

საქართველოს ამ ძველი თეთრის ნიმუშები. თუ მხედველობაში მივიღებთ მცირე შრომისმოყვარეობისადმი ხალხის მიდრეკილებას, მაშინ უნდა ვთქვათ, რომ ამ სიმდიდრის საფუძველს იმდენად ნიადაგის წარმოებითი ძალა კი არ შეადგენდა, თუმცა ეს ნიადაგი შეიძლებოდა გამხდარიყო სიმდიდრის დაუშრეტელ წყაროდ, რამდენადაც ბაჟი, რომელსაც ახდევინებდნენ ქართველები მათ ადგილებზე საქონლის გადატანისათვის ევროპიდან ინდოეთს და ინდოეთიდან ევროპას. როდესაც ეს გზა აღარ ყოფილა ძველ ხალხების ერთად-ერთ სავაჭრო გზად, როგორც პლინი გვარწმუნებს, მაშინაც კი ყოველ წლობით რომი გზავნიდა შორაპანს ას მილიონს სესტერციას ¹⁾ იმ საქონლის ბაჟად, რომელიც ამ ქალაქით რომაელთათვის მიდიოდა; თუ ამას მივიღებთ მხედველობაში, მაშინ ცხადია, რომ ფარნავაზისაგან შორაპნის აშენებამდის ძველ დროებში და აგრეთვე იმ დრომდის, რომელზედაც აქ ამბობს პლინი, საქართველოს მეფეების შემოსავალი კიდევ უფრო დიდძალი იქნებოდა. ურიცხვი საუნჯე, რომელიც მოულოდნელად იპოვა ფარნავაზმა მღვიმეში, გვამღვეს საბუთს, ვიფიქროთ, რომ ის საუნჯე ყოფილა მისისავე წინაპრებისაგან შეკრებილი და დამალული არეულობის დროს, რომელიც ალექსანდრემ მოახდინა აზიაში, და რომ არ შეიძლება – არ

სცოდნოდა ეს ფარნავაზის დედას, იმ საუნჯის ფარულად გატანის თანამოზიარეს. აქიდან შეგვიძლია ვსაჯოთ ერისთავებისა და ხალხის სიმდიდრეზედაც; ქართველი ხალხი არაოდეს არ უყურებდა თავისს მეფეებს ისე მონურად, როგორც აზიის სხვა ხალხები, რომელნიც თავიანთ დესპოტების დაუფარველი მსხვერპლნი იყვნენ.

II

რომაელთ ომების ეპოქა საქართველოში

საქართველოს დამოკიდებულება მეზობელ სამეფოებთან რომაელთ ომების დასაწყისში. – რომაელთ ომების მიზეზები. – არტაგის კავშირი მიტრიდატ დიდთან, სომხეთის მეფეს ტიგრანთან და ალბანიის მეფეს ორუზთან. – საქართველოს სამხედრო საშუალებანი. – რომაელებთან ომი. – კავშირის დარღვევა. – არტაგის ზავი პომპეისთან. – რომაელთ ჯარების ყოფნა საქართველოში. – ამ ომების შედეგი.

არშაკ I-ის შემდეგ, 81 წელში ქრისტეს დაბადებამდის, საქართველოს ტახტზედ ავიდა შვილი მისი არტაგი. როგორც ადგილობრივი მემკვიდრეანი მოგვითხრობენ, არტაგის მეფობის დროს სპარსებმა დაიწყეს ომი მის წინააღმდეგ თითქო მიტომ, რომ მისთვის შური ეძიათ, რადგან მამა მისმა არშაკმა განდევნა საქართველოს მეფე ფარნავაზი, მირვანის შვილი, რომელიც სპარსეთიდან შთამომავლობდა. მაგრამ ქვემოთ მოყვანილ გარემოებათა თუ მივიღებთ მხედველობაში, დავინახავთ, რომ მემკვიდრეანი

სცდებიან ამ ომის დროისა და იმ ხალხის შესახებ, რომელიც ომობდა საქართველოს წინააღმდეგ. აი ეს გარემოებანიც: პირველი, – რომ არც მირვანი და არც ფარნაჯომი არ ეკუთვნოდენ იმ არშაკიანების დინასტიას, რომელიც იმ დროს სპარსეთში მეფობდა, მაშინ როდესაც, წინააღმდეგ ამისა, არტაგი

– 92 –

იყო სპარსეთის მეფის ძმისწული; მეორე, თვითონ ფარნაჯომს, რომელიც საქართველოდან პონტოს სამთავროში გაიქცა და რომელსაც არშაკთან ბრძოლის დროს ჰყავდა ყოველთვის პონტოსა და საბერძნეთის ჯარები, არაოდეს არ უთხოვია შემწეობა სპარსეთის მეფეებისათვის: ალბათ სცოდნია, რომ არშაკის ინტერესები შეერთებული იყო სპარსეთის მეფეების ინტერესებთან; მესამე: თუ ვისმე უფლება ჰქონდა, შური ეძია ფარნაჯომის გულისათვის, ეს უფლება ექნებოდა მხოლოდ მიტრიდატ დიდს, ვინაიდან ფარნაჯომი იყო მიტრიდატის ნათესავი და მასთან სტუმარიც, რომელმაც მის მფარველობას მიაშურა: მიტრიდატი იყო შთამომავალი სპარსეთის ძველ დინასტიის აქამენიდებისა, როგორც ფარნაჯომის დედაც, და ბოლოს, მეოთხე: მიტრიდატი, როგორც უკვე ვაჩვენეთ, მართლაც ომობდა საქართველოში, რაზედაც საქართველოს მემკვიდრეანი არაფერს ამბობენ.

არტაგის მეფობის დროს კი მიტრიდატ დიდი და მეკავშირე მისი, სომხეთის მეფე ტიგრანი, რომლებიც რომაელებთან ჩხუბის მზადებაში იყვნენ, ყოველგვარ საშუალებას ხმარობდენ, რომ ყველა მესაზღვრე მეფეებს, და განსაკუთრებით საქართველოსა და ალბანიის მეფეებს დაახლოებოდენ. სპარსელი არშაკიანები კი, რომლებმაც არტაშეს I-ს შემდეგ გვარის პირველობა სომხეთის არშაკიანებს დაუთმეს, სუსტები ყოფილან და ამ დროს არავითარი

შესამჩნევი მნიშვნელობა ისტორიისათვის არ ჰქონიათ.

სელევკიანების დაცემამ გააღვიძა არშაკიანებშიაც აზიის დაფლობის სურვილი; არშაკიანებმა დაიწყეს თავიანთ სამთავროების გავრცელება – ზოგმა დასავლეთით და ზოგმა აღმოსავლეთით. მაგრამ, სანამ რომაელები შინაურის განხეთქილებით მოცულნი იყვნენ, არშაკიანებმა მოასწრეს – დაეკავებიათ თავიანთ უფლებას ქვეშ მთელი ძველ დროის სპარსეთი მდინარე ეფრატამდის და მცირე აზიის მრავალი მაზრები, ამ მდინარის დასავლეთით. რომის სენატი აშფოთებით უყურებდა არშაკიანების ამგვარს სწრაფ მსვლელობას, მაგრამ არ შეეძლო მათთვის იარაღით წინააღმდეგობის გაწევა. როდესაც არტაშესმა თავისი ქალი მიათხოვა ცოლად მიტრიდატ დიდს და უკანასკნელს მისცა შავ ზღვის პირას მდებარე ყველა ადგილები და მთავრობის უფლება კავკასიის ხალხებსა, ბოსფორის სამეფოსა და სკვითიაზე, მაშინ სენატს შეეშინა, რომ აზიაში თავისი გავლენა არ დაეკარგა, და ამიტომ მოთხოვა მიტრიდატს – სკვითიიდან გასულიყო და ბოსფორის სამეფოსა და კავკასიის ხალხების დაფლობის სურვილისათვისაც თავი დაენებებია. პონტოს მეფემ, რომელიც გათამამებული იყო ადრინდელ თვისის ბრწყინვალე გამარჯვებით და რომელსაც ზურგი გამაგრებული ჰქონდა არტაშესთან მტკიცე კავშირით, პირდაპირი პასუხი არ მისცა სენატს; და

ამას შემდეგ არტაშესმაც გაილაშქრა მცირე აზიაში ახალ ადგილების დასაფლობად დასავლეთისაკენ. როგორც სომხების, მწერალნი მოგვითხრობენ, იმან

კიდევაც მიაწია ეგეის ზღვის ნაპირებამდის, მაგრამ აქ 96 წელს ქრისტეს მოსვლამდის მოკლა იგი ერთმა აჯანყებულ მხედართაგანმა. არტაშესს შემდეგ სომხეთის ტახტზედ ავიდა შვილი მისი ტიგრანი, თვისის მამის პოლიტიკის ერთგული; მაგრამ ამ დროიდან აზიაში რომის უფლების თავიდათავი მტერი შეიქმნა არა იგი, არამედ მიტრიდატ დიდი. ამას შემდეგ ათის წლის განმავლობაში მიტრიდატი იქამდის გაძლიერდა, რომ დაიფლო აზიაში რომის ყველა მაზრები, ეგეის არხიპელაგი, სადაც, მისის ბრძანებით, დაიხოცა თითქმის 80,000 რომაელი, შემდეგ შევიდა ევროპაში და დაიკავა ფრაკია და ათინა. ამ მრისხანე მტერმა რომს შიშის ზარი დასცა და რომმაც აღარ მიხედა შინაურ განხეთქილებას და 87 წელს გაგზავნა მიტრიდატის წინააღმდეგ უკეთესის ჯარებით გამოჩენილი სარდალი სულა. სამის წლისა და ნახევრის განმავლობაში, რომელიც სახსოვარია სისხლის მღვრელ მრავალ ჩხუბებით, სილამ, როგორც იყო, შეიძლო მიტრიდატის განდევნა საბერძნეთიდან და მცირე აზიიდან და შეაკვრევინა მას ზავის პირობანი პონტოს ქვეყანაში. მაგრამ მიტრიდატმა მშვიდობიანობის დროსაც დაიწყო პლანის შედგენა ახალის ომისათვის, რადგანაც სენატი მის კანონიერ მოთხოვნილებასაც კი არ

– 95 –

იწყნარებდა, და მასთან კიდევ არ კარგავდა მიტრიდატი იმედს, რომაელები აზიიდან გაედევნა. თვითონ რომაელებიც აძლევდნენ ამის საბაზს და თავიანთის მხრითაც მზად იყვენ ომისათვის; ამიტომ პირველ შემთხვევისთანავე 73 წელში გაელაშქრნენ მიტრიდატის წინააღმდეგ ლუკულის წინამძღოლობით. რამოდენიმე გამარჯვების შემდეგ ლუკულმა დააცილა ერთმანერთს ორი მოკავშირე ჯარი, პონტოსი და სომხეთისა, თავდაპირველად დაარბივა ნახევარი

სომხეთი, შემდეგ კი მდინარე არეზიდან გაემართა მიტრიდატის წინააღმდეგ, გაიარა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის საერისთაოები, რომელთაც პლუტარხი ტიბარენების ქვეყანას ეძახის, ¹⁾ და რაც კი რამ შეხვდა იქ, ყოველიფერი თვისის გაუმადლარ ანგარებისმოყვარების მსხვერპლად გახადა.

არტაგი აქამდის არ იღებდა მონაწილეობას მიტრიდატისა და ტიგრანის ომში რომაელებთან, მაგრამ ლუკულის ამგვარმა საქციელმა იძულებულ-ჰყო იგი, რომ თავისი სამთავროები დაეცვა, თუმცა ლუკული ამას შემდეგ სენატმა მალე მოიწვია რომს. საქართველოს მეფემ იცოდა, რომ მისი საკუთარი ძალა არ იქნებოდა საკმაო, – რომაელებთან ომი გაეწია მარტო მას, თუ სხვა ვინმე მომხმარე არ ეყოლებოდა, და ამიტომ მიტრიდატსა და ტიგრანს წინადადება მისცა – ერთმანერთს დახმარებოდნენ. იმათ

¹⁾ *Plutarque, vie de Lucul.*

შეუკრეს მას კავშირი და მოიწვიეს აგრეთვე ალბანიის მეფე ორეზიც ¹⁾, რომელიც, როგორც საქართველოს უკანასკნელი ერთი მემატიანეთაგანი გვარწმუნებს, იყო არტაგის ღვიძლი ძმა, იმისგანვე აყვანილი ალბანიის ტახტზე ²⁾, რატომაც იგი სიამოვნებით შეუერთდა მათ. როგორც პლუტარხი მოწმობს, არტაგს ჰყოლია 40,000 ჯარის კაცი ³⁾, ხოლო აპიანის სიტყვით 70,000 ⁴⁾.

საქართველოს ჯარი ყოველთვის განთქმული იყო თავისის მამაცობით და კარგის გაწყობილებით; ამას საქართველოს ჯარი ალბად ფარნავაზ მეფეს უნდა უმადლოდეს, რომელმაც მრავალ დაწესებულებათა შორის, «ქართლის ცხოვრების» სიტყვით, დააფუძნა საქართველოში სამხედრო იერარქიაც. ისტორიკოსნი და ლათინელი პოეტები, პოლიბი-

საგან დაწყებული, რომელიც სცხოვრებდა მეორე საუკუნეში ქრისტეს მოსვლამდის, ჩვენის დროის პირველ საუკუნის გამოჩენილ მემატიანე ტაციტამდის, ვირგილი, ჰორაცი და ლუკანი, რომელნიც თითქმის რომისა და საქართველოს პირველ ჩხუბების თანამედროვენი არიან, დიდის ქებით მოიხსენიებენ საქართველოს ჯარებს. ამ მწერალთ იმის

1) *Plutarque vie de Pomp.*

2) ისტორ. თეიმურ. ბატონიშვილ., გვ. 126.

3) *Plutarque; vie de pomp.*

4) *Appien. tom. I, p. 339.*

– 97 –

შესახებაც კი დაუტოვებიათ ჩვენთვის ცნობები, რომ საქართველოს ჯარებს წითელი კაფთანები ეცვათო და გაიყოფოდენ ცხენოსანსა და მშვენიერ ქვეით ჯარადო. ამ ჯარს გარდა, რომელსაც შეეძლო სხვადასხვა ადგილას გადასვლ-გადმოსვლა, როგორც გარემოება მოითხოვდა, საქართველოს ჰქონია დიდი თავდასაცველი საშუალებანი, როგორც ადგილის მდებარეობაში, ისე მცხოვრებთა მეომარ ხასიათშიაც. სტრაბონის ჩვენებასაც რომ არ დავუჯეროთ, თითქო მარტო სვანეთს შეეძლო გამოეყვანა 200,000 დაიარაღებული კაციო. მაინც დაჭეშმარიტებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ყოველი ქართველი მშვენიერად ხმარობდა იარაღს და მამაცურად იცავდა თვისის სამშობლოს მჭიდროდ დასახლებულ ხეობათა. მეფობის დაარსების პირველ საუკუნოებში საქართველოს სამხედრო სახსარი იმაში მდგომარეობდა, რომ შეიძლებოდა ქართველები წარმატებით წინააღდგომოდენ ყოველ მტერს, თუ კი საქართველოს მეფეებს ყოველთვის შეეძლებოდათ მათი წინამძღვრობა.

ლუკულის წასვლის შემდეგ მიტრიდატი, ახა-

ლის კავშირით გამხნეებული, რომაელებისათვის შეიქნა იმგვარივე საშიშარი მეფე, როგორც უწინ იყო. 67 წელს იმან დაამარცხა ზელესთან რომაელების ჯარი, რომელიც იმყოფებოდა პონტოში ლუკულის მოადგილის, ტრიარის, უფროსობის ქვეშე. მაგრამ სენატმა ეს შეიტყო თუ არა, მაშინვე

– 98 –

შეკრიბა დიდი ჯარი და გაგზავნა იგი პომპეის წინამძღოლობით. ამ სარდალმა თავდაპირველად მოსყიდვით და ცბიერის შეპირებით მოიმხრო თავისაკენ მიტრიდატისა და ტიგრანის შვილები და მათის შემწეობით დაარღვია შინაგანი განწყობილება პონტოსა და სომხეთში, და ბოლოს 66 წელში თავს დაეცა კიდევ მიტრიდატს, რომელიც დაბანაკებული იყო ეფრატის მდინარეზე. ღამის ბრძოლამ გადასწყვიტა ომის ბედი. მიტრიდატი გაიქცა სამეგრელოთი დიოსკურიას, და პომპეიმ მაშინვე გამოაცხადა იგი ტახტიდან ჩამოგდებულად. პონტოს მეფედ დანიშნა მიტრიდატის შვილი ფარნაჯომი, თვითონ კი გაემგზავრა სომხეთს ტიგრანის დასამარცხებლად, და სომხეთი, ადგილობრივის ბატონიშვილის დახმარებით, თითქმის უწინააღმდეგოდ დაემორჩილა მას. აქიდან პომპეი წავიდა მტკვრის ნაპირებისაკენ, ზამთარი იქ გაატარა, და ზაფხული დადგა თუ არა, გავიდა ამ მდინარეში და შეეტაკა ალბანიის მეფეს, რომელიც ელოდებოდა მას თავისი სამეფოს საზღვარზე. რამოდენიმე ჩხუბს შემდეგ ორეზმა ზავი თხოვა და კიდევაც მიიღო, მაგრამ მძევლად თავისი შვილები მისცა.

ალბანიის დამორჩილების შემდეგ პომპეიმ გაილაშქრა საქართველოში. ამ გალაშქრების შემდეგ ცნობებს მოგვითხრობენ: დიონ-კასი, აპიანი და

– 99 –

პლუტარხი ¹⁾ ისე გაურკვეველად, რომ არა თუ ამ გალაშქრების აწერა არ შეიძლება დალაგებით და თანდათანობით, არამედ თითქმის მისი თქმაც კი არ შეიძლება, თუ საიდან მოვიდა პომპეი საქართველოს: სომხეთიდან, თუ ალბანიიდან; შუაგულ მაზრებში გაიარა მან, თუ მისი მოქმედება განისაზღვრებოდა საქართველოს რომელიმე ნაწილით. ჩვენ გვგონია, რომ პომპეი უნდა დაცემოდა მხოლოდ მესხთა ქვეყანას, ახლანდელ ახალციხის მაზრას, და ბორჯომის ვიწრო ხეობას სურამამდის. ამ ლაშქრობაზედ არავითარი ხსენება არ მოიპოება საქართველოს უმთავრეს მატრიანეში «ქართლის-ცხოვრებაში», რომელიც საზოგადოდ ღარიბია ცნობებით იმ გარემოებათა შესახებ, რომელიც ქართლში არ მომხდარა. როგორც მოგვითხრობენ რომაელი მწერალნი, პომპეი შემოვიდა საქართველოს საზღვრებში გაზაფხულს, 65 წ. ქრისტეს მოსვლამდის. არტაგს უნდოდა, რომ პომპეი კიდევ უფრო წინ აღარ გაეშვა და ან შეეჩერებია მაინც იმდენად, რომ მოკავშირენი მოშველებოდენ, და ამიტომ გაუგზავნა დესპანები მოსალაპარაკებლად. პომპეი ალბათ მიხვდა მოლაპარაკების ნამდვილ მიზანს, და ამიტომ არ შეჩერებულა, და მიაწია რომელიღაც აკროპოლი-

¹⁾ *Plut. vie de Pomp.; Dion-Cassius; I. XXXVI, c. 33, 36 et 37, et I. XXXVII, c. I; Appient I, p. 399.*

სამდი, რომელიც იდგა მტკვრის ნაპირზე, ორ მთის ქედს შორის. მეფე გავიდა მდინარეში და დაწვა ხიდი, რომელიც ამ მდინარეზედ იყო გაკეთებული. ამით პომპეი შეაჩერეს იქამდის, სანამ იმან აკროპოლისის მეციხოვნე ჯარი არ აიძულა დამორჩილე-

ბოდა. რომაელთა ჯარი გავიდა მტკვარში ათი ათასის ნავით და ტყიანის ვიწრო ხეობით გამოედევნა არტაგს. ხეობის მცხოვრებნი შეეცინდნენ ხეებზე და ახლო-მახლო გორებზე და იქიდან დაუშინეს მტრებს ისრები და ქვები სეტყვასავით. თითოეულ ნაბიჯის გადადგმა ძალიან ძვირად უჯდებოდათ რომაელებს; ამასთანავე ისინი მალე შეხვდნენ ახალსა და უფრო ხანგრძლივ დაბრკოლებას. არტაგი გავიდა მდინარე პელორში (?) და ხიდის დაწვა ბრძანა. პომპეი უნდა მდგარიყო აქ, სანამ წყალი არ დაიკლებდა, ეჭრა და ეწვა გარშემო მდებარე ტყეები, რომ გადაერჩინა თავისი ჯარები ყოველდღიურის დიდ ზარალისაგან. ბოლოს, როდესაც წყალმა იმდენად დაიკლო, რომ ფონად გასვლა შეუძლებოდა, და როდესაც არტაგმაც შეიტყო, რომ წინანდელ გარემოებათა გამო კავშირი დარღვეულიყო, გადაწყვიტა, საკუთარის ძალით გაეცა პასუხი მტრისათვის. მდინარეში გასვლის დროს მოხდა დიდი ბრძოლა, რომელშიაც. პლუტარხის სიტყვით, საქართველოს ჯარი დამარცხდა და ქართველებმა დაკარგეს 1000 კაცი მოკლული და 9000 ტყვედ წაყვანილი. მეფემ დაიწყო სისწრაფით უკან დაწევა და მალე

– 101 –

გაუგზავნა კაცი პომპეის და ზავი თხოვა. რომის სარდალი თანხმდებოდა ზავზე, მხოლოდ იმ პირობით კი, თუ არტაგი მძევლად მისცემდა მას ერთ-ერთს თავისს შვილს, თვითონ კი დევნა განაგრძო, თუმცა იგივე დაბრკოლება ხვდებოდა წინ, როგორც შეხვდა ხეობაში შესვლის დროს. პომპეის მოთხოვნის შემდეგ რამდენათმე შეარყია მეფე, მაგრამ ხედავდა, რომ მისი შეჩერება არ შეეძლო, და ამიტომ ბოლოს გაუგზავნა თავისი შვილი და საჩუქარი, რომელსაც შეადგენდა ლოგინი, სუფრა და ხალას ოქროსგან ამოსხმული სკამი ¹⁾.

არტაგთან ზავის შეკვრის შემდეგ პომპეი გადავიდა რიონის ხეობაში და მივიდა სამეგრელოს და საქართველოს სხვა ნაპირა მაზრებში, რომელნიც, როგორც ზევითაც გვითქვამს, ვალარშაკის დროიდან მოსცილდენ სამეფოს და შემდეგ არტაშესის მეფობის დროს გადავიდენ მიტრიდატის მფლობელობაში. ამ მაზრების მცხოვრებნი, რომელნიც მუდამ აწუხებდენ თავიანთ მეფეებს მათის მოადგილეების წინააღმდეგ აჯანყებით, ბოლოს, ლუკულის წინააღმდეგ ომების დროს, 79 წ. ქრისტეს მოსვლამდის მიიღეს მიტრიდატისაგან უფლება, თვითონვე ამოერჩიათ თავიანთი მართველი. იმ დროიდან მათ მართავდა ადგილობრივ მცხოვრებთაგანივე, ვიღაც ოლტაკი. პომპეიმ გამოაცხადა იგინი რო-

1) *Plut.; vie de Pomp.*

მის ქვეშევრდომებად, ოლტაკი მძევლად წაიყვანა, ხოლო მის მაგიერ დანიშნა ერთი თავისს თანამოღვაწეთაგანი, არისტარხი. სამეგრელოდან ის გაემართა აფხაზეთისკენ და უნდოდა – დიოსკურიამდის მისულიყო, რადგან ფიქრობდა, რომ იქ მიტრიდატს მიუსწრებდა, მაგრამ ძნელმა მგზავრობამ, მუდმივმა ზარალმა, რომელსაც მთიელებისაგან ითმენდა, და ალბანელების აჯანყების ამბავმა აიძულეს იგი, დაბრუნებულიყო და ისევ ალბანიას წასულიყო. ამ ქვეყნის დამშვიდების შემდეგ იმან გაილაშქრა ჰელეზის, ლეკებისა და მორგანელების წინააღმდეგ და შემდეგ სომხეთის ქვეყანა გაიარა და სირიას გადავიდა.

საქართველოში ყოფნის დროს პომპეის ცნობამდის მიაწია, რომ მტკვარსა და რიონზე შეიძლება ოდა საქონლის გადატანა ინდოეთიდან შავ ზღვაზე. მარკ-ტერენტი ვარონმა, რომელსაც ამის გამო-

კვლევა მიანდვეს, "შეკრიბა ამის შესახებ ნამდვილი ცნობები; მაგრამ არ ვიცით, თუ რაში გამოადგათ ეს გამოკვლევა. ალბათ, სამხედრო გარემოებათა გამო, პომპეის დრო არ ჰქონდა ამ საჭირო საქმისათვის ხელი მოეკიდა, და საქართველოში მიმავალი სავაჭრო გზა იმავე ცუდ მდგომარეობაში დარჩა, რომელშიაც ის იყო იმ დრომდის.

ლუკულს მიაჩნდა კავკასია ათას მეფის ბუდედ. იმას შემდეგ პომპეი დარწმუნდა კავკასიაში მცხოვრებთ ხალხთა მეომრობაში და ამ დროიდან ყო-

– 103 –

ველთვის, როცა კი რომაელები დიდ ომების გამართვას განიზრახავდნენ სომხეთსა და სპარსეთში, ცხადია, იმათ ეშინოდათ ამ ხალხებისა და მათ შორის უფრო ქართველების თავდასხმისა, რადგანაც ქართველების სამეფო დინასტია წარმოსდგებოდა იმავე დინასტიებიდან, რომელიც მეფობდა სომხეთსა და სპარსეთში. ეს თავდასხმა შეიძლებოდა მომხდარიყო მარცხენა მხრიდან და ან უკანიდან იმისდა მიხედვით, თუ როგორ შორს წავიდოდნენ რომაელები აღმოსავლეთისაკენ. ესევე საშიშროება მოსვენებას არ აძლევდა რომაელებს იმ ხანებში, როდესაც ეფრატსა და ტიგრზე კორდონები ჰყავდათ, და ამიტომ იგინი პომპეის დროიდან მოკიდებული ყოველთვის ცდილობდნენ საქართველოს მეფეების დამორჩილებას. იმათ იცოდნენ, რომ ქართველები თვითონაც მეომარნი იყვნენ და ამას გარდა იმათ ეპყრათ კავკასიონის მთების გასავალი ადგილები, რომელიც იმათის სურვილით იხსნებოდა სარმატიის ველურისა და მტაცებელ ურდოებისათვის, რომელთა შემოსევა ისეთივე ამაოხრებელი იყო ზედა აზიის ხალხებისათვის, როგორი საშიშიც იქ მყოფ რომაელთა ჯარებისათვის. ეს იყო იმის მიზეზი, რომ რომაელებმა თავის დღეში ვერ შეიძლეს – თავიანთი მფლო-

ბელობა ტიგრს იქით გაევრცელებიათ. საქართვე-
ლოს ამგვარი გეოგრაფიული მდებარეობა იმ სახელ-
მწიფოებისათვის, რომელსაც ეფრატისა და ტიგრის
მდინარეები ყოფდენ, უმთავრესი მიზეზი იყო, რომ

—
— 104 —

თითოეული ამ სახელმწიფოთაგანი თავისის სტრატე-
გიულ მოსაზრებათა გამო ყოველთვის მეცადინეობდა
საქართველოს დაფლობას. ასე იქცეოდენ ერთის
მხრით რომაელები პომპეის შემდეგ, საბერძნეთის
იმპერატორები რომაელებს შემდეგ და თათრები
ბერძნებს შემდეგ, და ასევე იქცეოდენ მეორეს მხრით
სპარსელები უხსოვარ დროებში და მასუკანაც, სა-
ნამ კი მათ ეტოქებოდენ რომაელები, საბერძნეთის
იმპერატორები და თათრები.

III

გარემოებანი არტაგის სიკვდილს შემდეგ ფარსმან I-ის გამეფებამდის

ბარტომის მეფობა (65-33). – მისი ზრუნვა საქართველოს კეთილ-
განწყობილებისათვის. – ომი მირვანთან. – მირვან II-ის მეფობა (33-
23). – არზაკის მეფობა (23-3). – მისი მოკვლა. – საქართველოს და-
სავლეთის მაზრების ბედი ამ დროის განმავლობაში.

საქართველოდან რომაელ ჯარების გასვლის
შემდეგ დიდი ხანი არ გასულა, რომ არტაგი მო-
კვდა და იმის მემკვიდრე შეიქნა მისივე შვილი
ბარტომი. ადგილობრივი მატიანენი მოგვითხრობენ,
რომ ბარტომმა თავისს ხანგრძლივ მეფობის უმეტე-
სი ნაწილი იმაში გაატარა, რომ ზრუნავდა სამე-

ფოს კეთილგანწყობილებისათვის, ქალაქების გაშვენიერებისა და შემკობისათვის და მცხეთის გალავნის გავრცელებისათვისო და რომ ბარტომის მეფობის დასასრულში საქართველოს მყუდროება დაირღვა უცხო ქვეყნის ჯარების შემოსევით მირვანის წინამძღოლობითო, იმ მირვანისა, რომელიც იყო საქართველოს მეფის, არშაკიანებისაგან განდევნილის, ფარნაჯომის შვილი და რომელიც ცთილობდა, ხელში ჩაეგდო თვისი უფლება საქართველოს შესახებ. მაგრამ სხვა წყაროებიდან სჩანს, რომ მირვა-

– 106 –

ნის შემოსვლის მიზეზი იმ უფლებათა გარდა, რომელიც მას ჰქონდა შთამომავლობით, სხვა გარემოებანიც ყოფილან. 34 წელში ქრისტეს მოსვლამდის მარკ ანტონიმ გაილაშქრა სპარსეთის წინააღმდეგ და სომხეთის მეფეს არტავაზდს მოთხოვა, რომ იგი რომაელ ჯარებს მოხმარებოდა, მაგრამ, გადრეკილება რომ შენიშნა და სპარსეთშიაც საქმე წააგო, იმან მთელი თავისი ძალა სომხეთის წინააღმდეგ მიმართა. არტავაზდის თხოვნით, ქართველები მიეშველენ სომხეთს ¹⁾, ვიცით, რომ ეს ომი გათავდა არტავაზდის დატყვევებითა და იმის მოკვლით და სომხეთის ნაწილებად დაყოფით. ბარტომიც ვერ დარჩებოდა დაუსჯელად და უსათუოდ მირვანის შემოსვლაც საქართველოს დამოკიდებული იყო მარკ ანტონის პოლიტიკაზე. მით უმეტეს, რომ მირვანს მთელ თავისს სიცოცხლეში ღრმა მოხუცებულობამდის არ გამოუჩენია საქართველოს დაპყრობის წადილი.

როგორც «ქართლის ცხოვრება» ამბობს, მირვანის მოძრაობა რამოდენიმე ხანს იყო შეეყენებული მდინარე დებედის მარცხენა ნაპირზე, ხუნანის ციხის ახლოს. ომი წარმოებდა ფალავნების გამოწვევით ორივე მხრიდან, და თვითონ მირვანმა, თუმცა მოხუცებული კი იყო, მოკლა პირისპირ ბრძოლაში

ბარტომის სამი უკეთესი მოღვაწეთაგანი. ეს ომი გათავდა 33 წელში მით, რომ ბარტომი მოკლეს

1) Моисей Хорен, кв. II, гл. 22.

– 107 –

და იმას შემდეგ გამარჯვებული მირვანი აირჩიეს საქართველოს მეფედ მირვან II-ის სახელით.

მირვან II-ის ათის წლის მეფობა არავითარის ისტორიულის გარემოებით არ არის ცნობილი. იგი გადაიცვალა 23 წელში და ტახტზედ ავიდა შვილი მისი არბაკი ¹⁾. საქართველოს მემკვიდრე უწოდებენ მას არშაკად, მაგრამ უფრო საფიქრებელი და ნამდვილი უნდა იყოს, რომ არშაკიანების მტერი მირვანი, რომელიც თვითონაც ძველ სპარსულ სახელს ატარებდა, უფრო არჩევდა – თავის შვილისთვის არბაკი დაერქმია, ვიდრე არშაკი.

არბაკის მართველობა ქალაქების გამშვენეირებისა და სიმარგრეების გავრცელებისათვის მზრუნველობის შესახებ წარმოადგენს ბარტომის მეფობის დამატებას. ამ მეფეებმა საქართველოს ბუნების სიმშვენეირე გააორკვეცეს მით, რომ ამ ბუნებას შეუერთეს ხელოვნება და თავიანთი სამეფო აყვავებულ მდგომარეობამდის მიიყვანეს. არბაკის თანამედროვე, სტრაბონი, რომელიც კრებდა ცნობებს საქართველოს შესახებ, თუმცა კი იმაზე ცოტა შემდეგ, ამბობს, რომ ეს ქვეყანა იყო მოფენილი მდიდარ ქალაქებით, რომელიც გაირჩეოდა არხიტექტურის ყოველგვარ წესზე აშენებულ სახლებითაო, ჰქონდა მშვენეირი ფორუმები და საჯარო შენობანიო; სახლებს აშენებ-

1) *Additions et éclaircissements à l'hist. de la Géorgie, p. 12.*

– 108 –

დენ უმეტესად აგურისას და ხურავდენ კრამიტითო ¹⁾); ამას გარდა, როგორც ზევითაც გვითქვამს, ქართველებს ძველიდანვე სცოდნიათ ველურის თლილ ქვისა და კირის ხმარებაც.

არბაკს იგივე ბოლო ჰქონდა, როგორიც ბარტომს. 3-ის წლის წინედ ქრისტეს დაბადებამდის საქართველოში გამოჩნდა უცხოელთა ჯარით ბარტომის შვილის-შვილი ფარსმანი, რომელმაც გამოითხოვა პირისპირ ბრძოლაში არბაკი, მოკლა იგი და თვითონ ავიდა თავისუფალ ტახტზე.

როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოში ამგვარი ცვლილებანი ხდებოდა, დასავლეთის საქართველოს ადგილები, რომელიც შეადგენდა მიტრიდატ დიდის სამფლობელოს და რომელსაც ჩვეულებრივ კოლხიდას ეძახდენ, აგრეთვე გარდადიოდა ერთის ხელიდან მეორეში. ბოსფორის მეფემ, მიტრიდატის შვილმა ფარნაკმა, ისარგებლა ცეზარისა და პომპეის ერთმანერთში განხეთქილებითა და ბრძოლით 48 წელში ქრისტეს მოსვლამდის, შემოვიდა ამ ადგილებში, არისტარხი გააგდო და ადგილები თვითონ დაიმორჩილა. მაგრამ იგი ჩქარა გადაიცვალა და მისი ადგილი დაიკავა მისმა სიძემ და სარდალმა ასანდრ I-მა. ამავე დროს მიტრიდატ დიდის ერთმა შვილთაგანმა, მიტრიდატმა, რომელიც ცეზარმა გაათავისუფლა სომხეთის მეფის ტიგრანის თავდებობით,

¹⁾ *Strab. I. XI, p. 499.*

მოინდომა კოლხიდის დაფლობა. ასანდრმა მოკლა იგი, მაგრამ რომის სენატის მრისხანების შეეშინა და ამიტომ მიიღო არხონტის დაბალი წოდება. ავგუსტმაც, რომისადმი მისის ცფიერის ერთგულებით მოტყუებულმა, 36 წელში ქრისტეს მოსვლამდის დაა-

ჯილდოვა ის მეფის ხარისხით. ამგვარად ასანდრი მეფობდა 32 წელს და ამ დროის განმავლობაში ახერხებდა – ესიამოვნებინა როგორც თავისის ქვეშევრდომებისათვის, ისე რომისა და სხვა მეზობელ მეფეებისათვისაც. 14 წელს ქრისტეს მოსვლამდის ის გარდაიცვალა უმემკვიდროდ და ტახტზედ ასვლა მიინდომა სკრიბონიუსმა, რომელიც თავისს თავს მიტრიდატ დიდის ძმისწულად უწოდებდა; მაგრამ რომის სარდალმა მარკ აგრიპამ ბრძანა მისი მოკვლა, ხოლო ბოსფორის სამეფო და კოლხიდა მისცა პოლემონს, ზენონ ლაოდიკიანელის შვილს.

კოლხიდის ნიადაგი სინოყიერით და მოსავლით თუ არ აღემატება, არ დაუვარდება მაინც შუა საქართველოს უკეთეს ნაწილებს, მაგრამ იმის აყვავების და კეთილდღეობის შესახებ იმ დროს, რომელზედაც ჩვენ ვამბობთ, არ შეიძლება ითქვას იგივე, რაცა ვსთქვით საქართველოს სამეფოს მდგომარეობაზე. სტრაბონი ცხადად ამბობს უკანასკნელის უაღრესობაზე. სჩანს, რომ კოლხიდის მართველები უფრო თავიანთ თავზე ზრუნავდენ, სანამ იმ ქვეყანაზე, რომლის ბედი მათ ჰქონდათ რწმუნებულნი.

IV

ფარსმან I-ის მეფობის პერიოდი

(ქრისტეს წინეთ მე-3 წლიდან ჩვენის წელთაღრიცხვის მე-60 წლამდე).

საქართველოს დასავლეთის ნაწილების დაბრუნება. – პართელებთან ბრძოლა: არტაქსადის აღება, სომხეთის ტახტზე მიტრიდატის აყვანა. – მიტრიდატის წაყვანა რომს. – მისი გათავისუფლება და ხელმეორედ სომხეთის ტახტზე აყვანა. – მისი ჩამოგდება ტახტიდან და სიკვდილი; სომხეთის მეფედ რადამისტის დანიშვნა. – რადამისტის

გაქცევა სომხეთიდან და მისი მოკვლა, – სომხეთის ნაწილის შემოერთება საქართველოს სამეფოსთან, – წმ. მოციქულთა ანდრია პირველწოდებულისა და სიმონ კანანელის მოგზაურობა საქართველოს კუთხეებში. – განმარტება: დასავლეთ საქართველოს რომელი ნაწილები დარჩა პოლემონების უფლებებაში ფარსმანის მეფობის დროს. – მცხეთის გავრცელება არაგვის ორივე ნაპირზე. – დუარქიულ მართველობის დაწესება საქართველოში. – ფარსმანის სიკვდილი.

ფარსმანის მეფობა (რომელსაც ქართველი მემატიანეები ადერკის უწოდებენ და «სომხური ქრონიკა» – ანდრიკს), როგორც «ქართლის ცხოვრება» გვარწმუნებს, იმით იწყება, რომ ის იპყრობს სამეგრელოს და ყველა იმ ქვეყნებს, რომელიც საქართველოს ეკუთვნოდა. ეს შეიძლება რამდენადმე მართალი იყოს, მიტომ რომ ჩვენის წელთაღრიცხვის პირველ წელში პონტოს მეფე პოლემონ I მოკლეს და მისი სამეფო, რომელიც შეიცავდა პონტოს, კოლ-

– 111 –

ხიდას და ბოსფორის სამფლობელოებს, ნაწილ-ნაწილად დაიყო. რადგან პოლემონის შვილები მცირეწლოვანები იყვნენ, მისმა ცოლმა პითოდორამ, რომელიც სამეფოს მართავდა, ძლივს შემოიცვა პონტო და აღმოსავლეთის მხრით მდებარე უახლოესი ადგილები: სავრომატმა დაიმორჩილა ბოსფორი, და ალბათ ფარსმანმაც ამ გარემოებით ისარგებლა, სამეგრელო და კლარჯეთი რომ დაიპყრო.

ფარსმანმა 63 წელი იმეფა. ეს ხანგრძლივი მისი მეფობა მდიდარია მრავალგვარ გარემოებით, რომელსაც მჭიდრო კავშირი აქვს ძველ ხალხების მსოფლიო ისტორიასთან; რამდენიმე ამ გარემოებათაგანი ჩვენ შეტყობილი გვაქვს ტაციტისაგან, და იმდენად საგულისხმო არიან ისინი, რომ საქართველოს ისტორიაში საუკეთესო ადგილის დაჭერა შეუძლიათ; მაგრამ საკვირველი ის არის, რომ ადგილობრივი მატიანეები იმათ შესახებ ერთ სიტყვასაც არ ამბობენ.

ტაციტი მოგვითხრობს, რომ 35 წელს ქართველთა მეფემ არტაბანმა, იმით გატაცებულმა, რომ მეზობელ ხალხებზე რამდენჯერმე გაიმარჯვა, სომხეთის ტახტზე თავისი შვილი არშაკი აიყვანა და იმპერატორ ტიბერის მოთხოვა, რომაელები სპარსეთ-მაკედონიის სახელმწიფოს საზღვრებს არ შეეხებოდნენ: ამ სახელმწიფოს კანონიერ მფლობელად ის მხოლოდ თავისს თავს აჩენდა. ამასობაში, მასთან უკმაყოფილოდ მყოფმა ქართველებმა იმპერატორს

– 112 –

თხოვეს, რომ მათთვის სხვა მეფე დაენიშნა. ტიბერი, რასაკვირველია, უფრო უკანასკნელთა თხოვნაზე დათანხმდა, ვიდრე არტაბანის თავხედურ მოთხოვნაზე. იმან პართიის მეფედ ტირიდატი დანიშნა. მაგრამ, რადგან ეშინოდა, რომ ამის გამო რომაელებისათვის არ გადაეკიდებია სისხლსაღვრელი ომები იმათთან, რომელთაც კრასი დაამარცხეს, ტიბერიმ სთხოვა საქართველოს მეფეს ფარსმანს, მფარველობა ამოეჩინა ტირიდატისათვის, და ამ სამსახურის გაწევისათვის ნება მისცა მას, ქართველი მეფისწული მიტრიდატი, ფარსმანის ძმა, სომხეთის ტახტზედ აეყვანა.

ფარსმანმა მიიღო იმპერატორის წინადადებანი და იმათ ასასრულებლად იხმარა საქართველოს ყოველი ძალა და თავისის ჭკუის ცფიერება. თავდაპირველად იმან მიმართა ვერაგობას: მოიყიდა კარისკაცი და მათ მოაწამლვინა არშაკი. შემდეგ წაიყვანა ჯარები სომხეთს, დაიპყრო იმის სატახტო ქალაქი არტაქსადი და დაემკვიდრა ამ ქვეყანაში. როდესაც არტაბანს ეს აცნობეს, შეკრიბა მან დიდი ჯარი, მიუმატა მას დაქირავებული სკვპტების რაზმები და უბძანა თავისს მეორე შვილს, ოროდს, წაეყვანა ისინი ფარსმანის წინააღმდეგ, რომელსაც, თავისის მხრით, ალბანელები და სარმატები შეეგროვებია და მთელი სომხეთი ჯარებით აევსო. ოროდს

მხოლოდ ცხენოსანი ჯარები ჰყავდა, ფარსმანს კი – მშვენიერი ქვეითი ჯარები, ჯავშანჩაცმული და ამაღელვებელ სიტყვებით გამხნეებული. ფარსმანმა

– 113 –

იწყო იერიშით მისვლა. ქართველებმა გაიმარჯვეს; ოროდი მძიმედ დაიჭრა ფარსმანისაგან და ბრძოლის ველზე მოკვდა.

ამ ახალ უბედურებამ მეტისმეტად გაამწარა არტაბანი. იმან კიდევაც მოამზადა თავის სახელმწიფოს ყოველივე ძალა ფარსმანის შურის საძიებლად; მაგრამ რომის სარდლის ვიტელის ცბიერობამ, რომელიც აღმოსავლეთის მოძრაობის მეთვალყურედ იყო დაყენებული, აიძულა ის, არათუ ამ განზრახვისათვის დაენებებია თავი, არამედ სრულიადაც ამოერეცხა გულიდან სომხეთის ხელთჩაგდების წადილი. მართლაც ცოტა ხანს შემდეგ არტაბანი იძულებულყვეს, დაეტოვებია პართია და სკვითიას გაქცეულიყო. ასე გათავდა ეს ომი: სომხეთი მიტრიდატს დარჩა, და პართია ხვდა ტირიდატს. ისინი ფარსმანის უახლოეს მფარველობის ქვეშ ავიდნენ თავიანთ ტახტზე.

მაგრამ როდესაც ტიბერი მოკვდა და მის მაგიერ კაი-კალიგულა გამეფდა, ვინაიდან ახალ იმპერატორის შეხედულება ამ გარემოებათა შესახებ არ იცოდა, ფარსმანმა თავისს საკუთარ უშიშროებისათვის აუცილებელ საჭიროდ დაინახა, არ გარეოდა პართიისა და სომხეთის საქმეებში. ამასობაში, შეიტყო თუ არა რომში მომხდარი ცვლილება, არტაბანი ანაზდად პართიაში გაჩნდა სკვითების ურდოებითურთ, გამოაგდო იქიდან ტირიდატი და ხელახლავ დაიჭირა ტახტი, შემდეგ კი მორჩილებით და

– 114 –

ფემქაშებით მოიგო კალიგულას მეგობრობა. ამ მეგობრობამ მალე ცუდი გავლენა იქონია მიტრიდატზეც, რომელიც არტაბანის თხოვნით რომაელებმა დაიჭირეს, დააბორკილეს და რომს გაგზავნეს, სადაც ის თითქმის შვიდ წელს იყო დაპყრობილი.

ფარსმანი ახლა იმდენადვე ძლიერი და რომაელებისაგან იმდენადვე პატივცემული იყო, როგორც წინეთ; კალიგულას სიკვდილის შემდეგ მან თხოვა იმპერატორ კლავდის, რომ მისი ძმა გაეთავისუფლებია. კლავდიმ მიტრიდატს თავისუფლება მიანიჭა და მისცა უფლება, დაებრუნებია თავისთვის სომხეთი, რომელიც მაშინ არტაბანის მემკვიდრის ბარდანის ხელში იყო. აქაც საქართველოს მეფის ახალ გამარჯვების მეოხებით მიტრიდატს გზა გაეხსნა ტახტზე ასავალად.

ამას შემდეგ ფარსმანს განზრახვა ჰქონდა, ალბანია დაეპყრო, მაგრამ ეს განზრახვა რატომღაც ვერ განხორციელდა. ამასობაში იმას აცნობებს: «შენი შვილი რადამისტი დღითი-დღე საშიშარი ხდება შენის სიცოცხლისა და ტახტისათვისო» ფარსმანმა მოიხმო ის თავისთან, და ვითომ სრულიადაც არ ცოდნოდეს მისი განზრახვები, ისე გამოუცხადა მას: «სომხეთი მე დავიპყარ პართელებისაგან და ამიტომ ის კანონიერ უფლებით მიტრიდატს კი არა, შენ უნდა გეკუთვნოდესო». ფარსმანმა ჩხუბის საბაბიც მოიგონა: ის ამტყუნებდა მიტრიდატს, ვი-

თომ ამ უმადურ ძმას ხელი შეეშალოს რომაელებისათვის, რომ ისინი მას, ფარსმანს, ალბანელების წინააღმდეგ მოხმარებოდნენ. შემდეგ რადამისტს უბძანა, სალაშქროდ სომხეთს წასულიყო, მიტრიდატი გამოედევნა იქიდან და ტახტი დაეჭირა.

მიტრიდატი ამ მოულოდნელი საშიშროების გა-

მო შეშინდა; იმან დატოვა თავისი სატახტო ქალაქი და ჩაიკეტა ხორნეაზის (ხორენის) ციხის კარებში, სადაც პრეფექტის ცელი პოლიონის და ცენტურიონის კასპერის ზედამხედველობის ქვეშ რომაელების ჯარი იდგა მცველად. რადამისტმა გარშემოარტყა ამ ციხეს ჯარი და, თუმცა ცხადის ძალით უნდოდა იმის აღება, მაგრამ ვერ შეიძლო; ამიტომაც რომაელების მოსყიდვას მიყო ხელი. მოსყიდულმა რომაელებმა აიძულეს მიტრიდატი, ციხიდან გამოსულიყო და რადამისტის დიდსულოვნობას მიხდობოდა.

ორი მტერი შეიყარა ერთად. თავდაპირველად ისინი მეგობრულად მოეხვიენ ერთმანერთს და პირობა დადვეს ნათესაობის სიწმინდით დაცვისათვის (მიტრიდატი ფარსმანის ძმა და სიძე იყო და რადამისტის სიმამრი). შემდეგ უახლოეს ტყეში შევიდნენ, სადაც მსხვერპლი იყო მომზადებული და სადაც ღმერთების წინაშე, პირობისამებრ, იმათ ერთმანერთისათვის მორიგება უნდა შეეფიცათ. ამ ფიცის წესი შემდეგში მდგომარეობდა: მათ ხელი მისცეს ერთმანერთს და ამაღამ ცხენის ძუა მოუჭირა

– 116 –

მათს ცერებს ისე მაგრად, რომ სისხლმა კანში ამოცვარა; როგორც კი გამოჩნდა სისხლი, ამოწოვეს ის ერთმანერთს. ეს კავშირი ადგილობრივ მცხოვრებლებში უგულითადეს კავშირათ ითვლებოდა, რადგანაც ის მოკავშირეთა სისხლით იყო განმტკიცებული. მაგრამ, ამ წმინდა ჩვეულების ასრულების შემდეგ უეცრად ყოველივე შეიცვალა: რადამისტმა ანიშნა თავის მხედრებს – და ისინი მივარდნენ უმფარველო მიტრიდატს, შეკრეს ჯაჭვებით და მის ცოლისა და მცირე წლოვან შვილების თვალწინ ტყვეთ წაიყვანეს; მსგავსათვე მთელს მის ოჯახსაც იგივე ხვედრი ეწია. მალე ყველა ისინი გააწვი-

ნეს მიწაზე და მძიმე ტვირთს ქვეშ დაახჩვეს.

სირიის მართველმა, უმიდი კვადრატმა, როცა ეს შეუბრალებელი საქციელი შეიტყო, მოთხოვა ფარსმანს, რომ სომხეთი დაეტოვებია და თავისი შვილი გამოეთხოვა იქიდან; მაგრამ, მეორეს მხრით, კაბადუკიის მართველი, იული პელიგნუსი, მივიდა რადამისტთან და ურჩია მას, რომ თავს დაედგა გვირგვინი, და ცერემონიის დროს თვითონაც დაესწრო, როგორც ქეშიკი. ამგვარად, ყველა დაბრკოლების მიუხედავად, რადამისტმა მანაც მიიღო სომხეთის მეფის წოდება.

ამასობაში პართების მეფემ ვოლოგეზმა იფიქრა, ახლა არის კაი შემთხვევა – დავიბრუნო ის სამეფო, რომელიც ერთხელ ჩემის წინაპრების ყოფილაო; შეკრიბა ჯარი და გაემართა სომხეთს იმ მი-

– 117 –

ზანით, რომ, სომხეთის ტახტზე თვისი ძმა ტიროდატი აეყვანა. რადამისტი გამოაგდეს და სომხეთი ისიც იყო პართების ხელში გადადიოდა, მაგრამ მკაცრმა ზამთარმა ვოლოგეზს განზრახვის ასრულება შეუშალა. როცა ვოლოგეზი წავიდა, რადამისტი ხელახლავ გამოცხადდა სომხეთში და სასტიკად დასაჯა ყველა მცხოვრები, რადგან მათ ყველას მოლაღატეთ თვლიდა. უკიდურეს მდგომარეობაში შეყვანილი სომხები შეიარაღდნენ და გარს შემოერთყენ რადამისტის სასახლეს; მაგრამ რადამისტმა მოასწრო გაქცევა და თან წაიყვანა თავისი ცოლი ზენობია, რომელმაც, ორსულობის გამო ვერ აიტანა აჩქარებული ცხენოსნობა და გზაში გადაიქცა. რადამისტს თავზარი დაეცა, და რადგან ეშინოდა, რომ მდევრებს ხელთ არ ჩაეგდოთ ზენობიას გვამი, თავის ხელით დაჭრა ის, არეზის მდინარეში ჩააგდო და თვითონ საქართველოს გაიქცა.

რამდენიმე დღის შემდეგ არეზის განაპირის მწყე-

მსებმა ნახეს ზენობია, წყლისაგან მოცოცხლებული, და ფარსმანის სასახლეში მიიყვანეს.

როდესაც ნერონმა ტირიდატი სომხეთის მეფეთ დაამტკიცა, უკანასკნელმა თავის მდგომარეობის გასამაგრებლად საჭიროდ დაინახა – იმპერატორის ყურადღება რადამისტისათვის მიექცია. ფარსმანიც, თავის მხრით, არ ეწინააღმდეგებოდა თავის შვილს და თავის დასამშვიდებლად მისი დაღუპვა მოიწადინა. 58 წელში რადამისტი მოაკვლევინა

– 118 –

ფარსმანმა, ვითომ და იმიტომ, რომ ამით იმპერატორის პატივისცემა ნდომოდეს, და მართლაც ამისთვის ფარსმანმა ნერონისაგან სომხეთის ერთი ნაწილი მიიღო საჩუქრად.

ეს ისტორია საფრანგეთის მწერალს კრებილიონს თავის ტრაგედიის «რადამისტის» საფუძვლად აუღია.

შესანიშნავ გარემოებათა რიცხვს, რომელნიც ამ მეფობის განმავლობაში მომხთარან, საქართველოს საზღვრებში ქრისტიანობის პირველ მქადაგებელთ გამოცხადებაც უნდა ეკუთვნოდეს, თუმცა ამ გარემოებას არავითარი შესანიშნავი შედეგი არ ქონია.

მე-40 წელს მახლობლად წმ. მოციქულები ანდრია პირველწოდებული და სიმონ კანენელი, ყოვლად წმინდა ღვთისმშობლის მონდობილობით, როგორც ადგილობრივი გადმოცემა ამბობს, გაემართენ სამოგზავროთ იმ ქვეყნებში, რომელიც წილათ ხვთა ღვთისმშობელს სახარების საქადაგებლად; ისინი ტრაპიზონიდან აჭარას მოვიდნენ და ბევრ დაბრკოლებასა და შრომას შემდეგ იქაური მცხოვრებნი ქრისტეს სჯულზე მოაქციეს. აჭარიდან ისინი მესხეთს მოვიდნენ, შემდეგ კლარჯეთს, ტაოსკარს, ჭოროხის ნაპირებთან, სამეგრელოს და

აფხაზეთს – და ყოველგან იმათს ქადაგებას წარმატება ქონდა. მცხოვრებლები ინათლებოდნენ, ტაძრებს ანგრევდნენ და კერპებს თავდაღმა აშხობდნენ.

– 119 –

ამ გარემოებამ, რასაკვირველია, ფარსმანის ყურადღება მიიქცია, და რადგანაც გარეგან შეხედულებით ახალმორწმუნეთა მოქმედებას არავითარი სიკეთე ეტყობოდა, ამიტომ ის გაუჯავრდა კლარჯეთის ერისთავს უყურადღებობისა თუ თანაგრძნობისათვის, რომ თვის მაზრაში მცხოვრებლებს სარწმუნოების გამოცვლის ნება მისცა, და უბრძანა მას, დაუყონებლივ მოესპო იქ ქრისტიანობის ყოველგვარი ნიშნები. იმას უნდოდა მოციქულების შეპყრობა, მაგრამ ანდრია ბოსფორს წავიდა და სიმონმა ნიკოფსიაში გადაინაცვლა. სახარების სწავლის დევნა იმ ხანებში ჩვეულებრივი მოვლინება იყო, მაგრამ საქართველოში მაინც ფარსმანი ისე ძლიერად დევნიდა მას, რომ მალე სრულიად მოისპო იქ ქრისტიანობის კვალი.

თუმცა ფარსმანი აზიაში თავის თანამედროვე მეფეთა შორის ძლიერი იყო და თუმცა საქართველოს საზღვრები შორს გაავრცელა მან, მაგრამ წმინდა მოციქულთა აწერილობიდან სჩანს რომ ქართველთ კუთხეები, მესხეთი და ტაოსკარი, საქართველოს საზღვრებში არ შედიოდა. როდესაც მოციქულები ამ ორ მაზრაში მივიდნენ, «ქართლის ცხოვრების» ჩვენებით, ისინი იმ დროს ერთის ქვრივ-ქალის მფლობელობაში ყოფილან. ჩვენ ვიცით, რომ იმ დროს პონტოს სამეფოს მართავდა მოკლულის პოლემან I-ის ცოლი, პითოდორე; მაშასადამე ფარსმანს საქართველოს დასავლეთის ყველა ნაწილები არ დაუ-

– 120 –

ბრუნებია. ხოლო მისი სამეფო მაინც ბევრად უფრო ფართო შეიქნა, ვიდრე მის წინაპრების ხელში ყოფილიყო: როგორც ზევით ვცანით, ქართველებით მოსახლებულს რამდენიმე მაზრას გარდა, რომელნიც მირვან I-ის დროს განცალკევდნენ, იმპერატორ ნერონმა ფარსმანის სამეფოს აგრეთვე სომხეთის ნაწილიც მოადგა. ფარსმანი მარტო გარეშე საქმეებისათვის კი არ ზრუნავდა, არამედ მსგავსათვე მეცადინეობდა საქართველოს შინაურ კეთილდღეობისათვისაც. მის დროს მცხეთამ უწინდელზედ უფრო დიდი ალაგი დაიჭირა და არაგვის ორივე ნაპირზე გავრცელდა.

ფარსმანი მოკვდა 60 წელში. იმას უნდოდა, რომ თავის ორ შვილს ბარტომსა და ქარტამს შორის, მოესპო შური და ქიშპობა და მით თავის სიცოცხლეშივე საქართველოში მშვიდობიანობა და უშიშროება დაემკვიდრებია; ამიტომ, ცოტა ხნით თავის სიკვდილის წინეთ, მდინარე მტკვრით თავისი სამეფო მან ორ ნაწილად გაყო და ხსენებულ შვილებს განუსაზღვრა უფლებანი და ვალდებულებანი როგორც ერთმანერთის შესახებ, ისე ქართველ ხალხის საერთო საქმეების შესახებაც.

V.

დუარქიულ მართველობის პერიოდი.

(60 წლიდან 129 წლამდე).

წესები, რომელზეც დუარქიული მართველობა იყო დაფუძნებული. – ამ პერიოდის მეფეები. – გარემოებანი: ომი სომხებთან, იმპერატორის ტრაიანის დაპყრობანი და მეფეების ფარსმან III-ისა და მირდატის ურთერთშორისი ბრძოლა. – ფარსმანის მოგზაურობა რომს.

იმ ცნობებიდან, რომელიც ქართულ მატრიანეებში მოიპოება და რომელიც მოგვითხრობს, თუ რა უფლებანი და ვალდებულებანი ქონიათ ამ პერიოდის მეფეებს, როგორც ერთმანერთ შორის, ისე ხალხის საერთო საქმეებშიაც, შეგვიძლია გავიგოთ, რომ ამ უფლებათა და ვალდებულებათა საფუძველნი შემდეგნი ყოფილან 1) ერთს ამ ორ მეფეთაგანს მცხეთაში უნდა ეცხოვრა და უნდა ეფლო მტკვრის მარცხენა მხარეზე მდებარე ყველა ადგილები და აგრეთვე რიონისა და ჭოროხის აუზების მაზრები; მეორეს კი არმაზში უნდა ეცხოვრა და მტკვრის მარჯვენა ნაპირიდან დაწყებული საქართველოს სამხრეთის საზღვრამდი ყველა მაზრები უნდა ემართა 2) როცა რომელიმე მათგანი მოკვდებოდა, იმ წამსვე მის მაგიერ მის უფროს შვილს უნდა მიეღო მამის სამფლობელოც და მისი ყველა ვალდებულებაც. 3)

– 122 –

როგორც ერთი, ისე მეორეც თავის სამფლობელოში აღჭურვილი იყო დამოუკიდებელ მეფის უფლებით. 4) მშვიდობიანობის დროს, საერთო სახალხო კითხვების გადასაწყვეტად, რომელიც ორივე სამფლობელოს შეეხებოდა, ისინი უნდა შეკრებილიყვნენ და გადაწყვეტილება ერთად უნდა დაედგინათ, და 5) ომიანობის დროს კი ერთი მათგანი მთელს საქართველოს სამხედრო საქმეებს მართავდა, და მეორე – სამოქალაქოს; ამასთანავე პირველი ჯარებს წინამძღოლობდა და მეორე სურსათსა და იარაღს უმზადებდა მათ.

ხსენებულ პერიოდში შემდეგი პირები მეფობდნენ: ფარსმან I-ის შვილები ბარტომი და ქართამი; თავიანთ ხვედრ მამულების მართვა იმათ 60 წელში დაიწყეს; ქართამი სამ წელს შემდეგ, 63 წელში, მოკვდა და იმის ადგილი მისმა შვილმა ფარსმან II-მ დაიჭირა. ბარტომი 72 წლამდი მეფობდა, და მას

შემდეგ ფარსმან II-ის ამხანაგად ბარტომის შვილი კაოსი გახტა. ესენი 87 წელში მოკვდნენ და იმათ მაგიერ სამეფო ტახტზე აზორკი და არმაზელი ავიდნენ. აზორკისა და არმაზელის სიკვდილისა და იმათ შვილების დეროკისა და ამხასპისამიერ მართველობის ჩაბარების დრო ნამდვილად ცნობილი არ არის, მაგრამ 103 წელში პირველი ორი აღარ ყოფილა ცოცხალი და სამეფო უკანასკნელ ორ პირს ეჭირა. აგრეთვე არ არის ცნობილი: პირველი – ამ მეფეთა გარდაცვალება და იმათ მემკვიდრეების მარდატისა

– 123 –

და ფარსმან III-ის მართველობის დასაწყისი, რომელნიც 113 წელში უკვე მართავდნენ საქართველოს; და მეორე – როდის განდევნეს საქართველოდან მარდატი და ამგვარად როდის გადავიდა ერთათერთის ფარსმან III-ის ხელში ყოველგვარი მეფური ხელმწიფება. აი ეს გამოურკვეველობა გვაიძულებს ჩვენ – დუარქიულ მართველობის საზღვრათ მივიღოთ ფარსმანისა და მარდატის სიკვდილისა და საქართველოს მეფედ ადამის დანიშვნის წელიწადი, და არა მარდატის განდევნის წელი.

ამ პერიოდის განმავლობაში ფრიად შესანიშნავი გარემოება სომხებთან ბრძოლაა, რომელიც იმ დროიდან დაიწყო, რა რომ ფარსმან III-მ სომხეთის მეფის წულის არტაშანის წინააღმდეგ გაილაშქრა ამ მხარეში ეროვანდის დასახმარებლად. ეროვანდს უკანონოთ ეჭირა სომხეთის ტახტი; კანონიერი მემკვიდრე არტაშანი, თავის მცირეწლოვანობის დროს, მის დეუნისაგან თავს სპარსეთში იფარავდა, სომხეთის ერთის დიდებულთაგანის სემბატის მფარველობას ქვეშ. 78 წელში, როცა ეს მეფისწული დავაჟკაცთა, სემბატმა მოიმხრო სპარსეთის მეფე მომხმარეთ, რომ დაებრუნებია არტაშანისათვის მამის ტახტი. სემბატმა, რაკი სპარსეთიდან

ჯარი მოუვიდა, წაიყვანა თან არტაშანი და სომხეთს შევიდა. ეროვანდი სპარსელთა მოსვლამ ძლიერ შეაშინა და მტრის წინააღმდეგ დახმარება თხოვა ფარსმანს. ქართველები სომხეთს შევიდენ და

– 124 –

ეროვანდის ჯარს შეუერთდენ იმ დროს, როცა თითქმის მთელი მხარე არტაშანს დამორჩილებოდა, ცოტა ხანს შიგნით ეროვანდი დამარცხდა და მოიკლა სემბატის მიერ; მისი ჯარები გაიფანტა, და ფარსმანი საქართველოს უკუიქცა.

სემბატმა, როდესაც არტაშანი ტახტზედ აიყვანა, მთელ სომხეთის განწესიერებასა და მორჩილებაში მოყვანას მიყო ხელი, და ფარსმანმა რომ ეროვანდს შემწეობა ამოუჩინა, ამისთვის შურისძიების განზრახვას კი ჯერ ჯერობით გულში მალავდა. 87 წელში სემბატმა ომის გამოუცხადებლად გაიარა საქართველოს საზღვარი და არტანისსა და წიგონდას გარშემოერტყა. რადგან ამ ციხეების ჯარებმა ძლიერი წინააღმდეგობა ამოუჩინა მას და რადგან სემბატს ეშინოდა, რომ კიდევ შემწეობა არ მიეღოთ, ამიტომ მათი უფროსები მოისყიდა; მაგრამ როცა ამ საშვალებითაც ვერ აიღო ციხეები, მოსყიდულთა თანხმობით მეციხოვნე ჯარებს კაოსისა და ფარსმანის სახელით ყალბი წერილი გაუგზავნა, რომელშიაც ბძანება იყო, ციხეები სომხეთის მეფისათვის გადაეცათ, ვითომ იმისთვის, რომ იმასთან მეგობრებად დარჩენა სურვებოდესთ მათ. ალბათ, როცა ერთ შიკრიკს ეს წერილი ციხეებში მიქონდა, მეორე გაგზავნილი იყო საქართველოს მეფეების მოსაწამლავად; ეს იმიტომ არის საფიქრებელი, რომ იმავე დროს, როდესაც მოტყუებული ქართველთ მეციხოვნე ჯარები სომხებს წუნდასა და არტანისს

– 125 –

აზარებდენ. კაოსი უეცრად მოკვდა.

ფარსმანი უზენაეს მწუხარებაში ჩავარდა ამხანაგის სიკვდილის გამო, რადგან თავის ღრმა მოხუცებულობაში ყოველი იმედი იმაზე ქონდა დამყარებული; ამასთან მას მეორე მოულოდნელი მწუხარებაც ეწია, როცა გაიგო, სომხებმა ციხეები აიღესო დაუყონებლივ მოიხმო აზორკი და არმაზელი და თავისი და კაოსის უფლებანი მათ გადასცა, თვითონ მძიმე ავათმყოფი შეიქნა და მალე კიდევაც მოკვდა.

საქართველოს ახალი მეფეები შურიტ ავსებულის იყვენ სომხების წინააღმდეგ; ამიტომ იმათ სომხეთის ასაოხრებლად გამოიწვიეს ოსები და მთის ყველა ხალხები ¹⁾, რომ ქართველებს შემოერთე-

¹⁾ «ქართლის ცხოვრება» რომ სამხრეთის ქვეყნებისაკენ ოსთა გალაშქრებისა და სომხეთში იმათ შესევას მოგვითხრობს, მოსე ქორენელი ამ ლაშქრობას ალანთა შესევას უწოდებს. ჩვენის აზრით, უძველეს დროიდანვე კავკასიის ქედის ჩრდილოეთისა და ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის კალთებზე შემდეგი ხალხები ცხოვრებდენ: 1) კავკასიის ქედიდან დაწყებული კასპიის ზღვამდი და ანდის მთებიდან მდინარე სამურამდი სახლობდენ ძველ გეოგრაფებისაგან ესრეთწოდებული ლეგები, ე.ი. ქართველთ ლეგები 2) სუნჯის სათავიდან დაწყებული ამ მდინარის ნაპირ-ნაპირ გაყოლებით ანდის მთებამდი მესჯისები ანუ მესეგები ცხოვრებდენ ე.ი. დღევანდელი ჩეჩნები, და იმათ მხარეს სახელად მიჯეხეთი ანუ მასაგეთი ქვიოდა; 3) მდინარე სუნჯასა და თერგს შუა მდებარე ადგილებზე ძველ გეოგრაფების გელები ცხოვრობდენ; ამათ მხარეს, რომელშიც დღეს სხვა ხალხი ცხოვრობს, აქამდის გელახსტანი ქვია; ხოლო მის მთებიან ნაწილებში ამ ხალხის შთამომავლობა ცხოვრობს, რომელსაც სახელად გალაშეველებსა და გადაგაველებს უწოდებდენ და რომელნიც ჩეჩენტ ენაზე ლაპარაკობენ; 4) თერგიდან

ბოდენ, და 88 წელში სომხეთის ჩრდილოეთის ნაწილს შეესიენ და იქ ყოველიფერი იავარყვეს და ააოხრეს. როდესაც შურისძიებით კარგად გაძდენ, ისინი იორის ნაპირებისაკენ დაბრუნდენ, გაჩერ-

დენ იქ და ის-ის იყო ნადავლისა და ტყვეების გაყოფას მიყვებს ხელი, რომ ამ დროს იმათ თავს დაესხა სომხეთის დიდი ჯარი სემბატის წინამძღოლობით, რომელიც მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე დაბანაკდა და მათთან დესპანები გაგზავნა ტყვეების დაბრუნების სათხოვნელად. როდესაც უარი მიიღო, სემბატი მდინარეში გავიდა, ეომა ქართველებსა და მათ მოკავშირეებს და ისე სასტიკად დაამარცხა ისინი, რომ მოკავშირეებმა თავიანთი ნალაფევი და

მარცხნივ მდ. ყუბანამდი და ამ უკანასკნელის მარჯვენა ნაპირიდან მდ. ლონამდი სხვადასხვა სახელწოდების ოსთა ტომის ხალხები ცხოვრობდენ; 5) კავკასიის ქედსა, მდ. ყუბანს და შავ ზღვას შუა ადიგები ანუ ჩერქეზები ცხოვრობდენ, რომელნიც სხვადასხვა სახელწოდების მრავალ საზოგადოებათ იყვენ გაყოფილნი, და 6) შავ ზღვის ჩრდილოეთ აღმოსავლეთის ნაპირზე, როგორც დღევანდელ დღეს, ისე წინეთაც აფხაზები ცხოვრობდენ.

ყველა ეს ხალხები მთელის თავის ცხოვრების განმავლობაში ნახევრათველურ მდგომარეობაში ყოფილან, მწერლობა არ ქონიათ; იმათი გადმოცემანი ბნელი და ბუნდუ არიან, და ამის გამო იმათი ცხოვრებაც ისტორიულ თანამიმდევრობით ცნობილი არ არის. ეს კი ვიცით, რომ, აფხაზებსა და ლეკებს გარდა, ეს ხალხები მზორგავი იყვენ და ხანდახან სკვით-სარმატთა სხვა ხალხების მიწებზე დაბორგავდენ; ხანდახან კი თვით იმათ ცნობდენ სხვა ხალხნი, რომელნიც, საკუთარს იმათ მხარეებში შევარდებოდენ ხოლმე და ზედა-აზიაში შედიოდენ, მაგალითად: კიმერიელები, ხაზარები და ბალკარები ანუ ბასიატები, ე.ი. ბასიელები ანუ მარსელიელები. სარმატიაში და სკვითიაში ამგვარ ბორგვის დროს ისინი ნახულობდენ სხვა ხალხებს და ხანდახან ზოგნი მათგანნი

– 127 –

ტყვეები დატოვეს და გაიქცენ, ქართველები კი თავიანთ ციხეებში ჩაეკეტენ. სემბატი შეესია საქართველოს შუაგულ მაზრებს, გაიარა მთელი საქართველო ქიზიყიდან დაწყებული მესხეთამდი და გზა-გზა ერთიანად ააოხრა უმფარველო სოფლები. სომეხთ მფლობელობა რომ გაემარგებია მესხეთში, სემბატმა მესამე ციხე დემოტი ააშენა, იმაში ძლიერი ჯარი დააყენა და შემდეგ სომხეთს დაბრუნდა.

საქართველოს მეფეებმა, თავიანთ თავშესაფარ

ალაგებიდან რო გამოვიდენ, ხელმეორედ მოიწვიეს მთიელები სომხეთს გასალაშქრებლად, მაგრამ იმათ არტაშანმა მოასწრო. იმან გამოსწია საქართველო-სკენ, აიღო მცხეთა და მთელ ქართლს ნაცარტუტა

იმათ უერთდებოდენ, და ხანდახან კი თვითონ იმატებდენ უცხო ტომის ხალხებს; აქიდან ის წარმოდგა, რომ, ამ ექვს ტომის მაგიერ, ძველისა და საშვალო საუკუნოების მწერალნი კავკასიაში ურიცხვ ტომს პოულობენ სხვა სახელწოდებითაც.

ამავ მიზეზით ოსებს სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ხალხის პირში სხვადასხვა სახელწოდება ქონიათ: ქართველები, მწერლობიან ხალხებში მათი უახლოესი მეზობლები, იმათ ოსებს უწოდებდენ; ჩრდილოეთის ტომები – იასეთს უხმობდენ; დასავლეთის – ხანახებს ანუ აზებს ანუ აორსებს, ხან სარმატებს ანუ მეოტებს: თავისთავს კი ისინი ირონებს უწოდებენ. არიანი, მოსე ქორენელი, იოანე კათალიკოსი და კონსტანტინე პორფიროსანშობილი ოსებს ალანებს უხმობენ, და ზოგიერთი მწერალნი ალანებს და ალბანელებს ერთმანეთში რევენ; აბულფედს ალანეთი დადისტინისა და ჩქინეთის სივრცეზე დაუნიშნავს. კლაპროტი კი იმ აზრიდაა, რომ ოსები და ალანები ერთი და იგივე ხალხი – ირონები არიანო. მნელი გადასაწყვეტი კია, თუ ვინ იყვენ ალანები: ოსები თუ სხვა ტომი; ახლა კავკასიაში მხოლოდ ერთათ-ერთი ხევი, ილან-ხევი, დარჩენილა ალანების სახელის მოსაგონებლად; მაგრამ ეს ადგილიც ლეკთა შორის მდებარეობს.

– 128 –

აადინა, ასე რომ აიძულა ისინი ეყიდათ ზავი, რომლის ფასათაც მათგან მიიღო სამარცხვინო მორჩილება.

ამას შემდეგ აზორკსა და არმაზელს დიდხანს არ შეეძლოთ – არტაშანის მიმართ თავიანთი შურის ძიება გამოეჩინათ, თუმცა ეს შურისძიება ცეცხლს უნთებდა გულში იმათ ყოველთვის, როცა რომელიმე ნანგრევს შეხედავდენ, რომელიც მათ მოაგონებდა ხოლმე, რომ ხალხის სახელის ადგენა აუცილებლად საჭირო იყო. ხანგრძლივმა ზავმა საშვალება მისცა მათ, რომ საქართველო მოეშენებიათ და უწინდელ წესწყობილების დაფუძნების დროსვე ჩუმათ საჩხუბრათაც მომზადებულყვენ. ბოლოს მარჯვე შემთხვევა მიეცა მათ ზავის დასარღვევად. სომხებმა დაიწყეს თუ არა რომაელებთან ¹⁾ და სპარსელებთან ჩხუბი,

აზორკმა და არმაზელმა იმ წამსვე ხელახლავ მოიწვიეს მთიელები და ქართველები და წაიყვანეს ისინი სომხებთან საჩხუბრათ. არტაშანმა, რაც მასთან ჯარები დარჩა, ყველა შეკრიბა და თავის შვილის ზარენის წინამძღოლობით მტრის წინააღმდეგ გამოგზავნა. ქართველებმა სომხეთის ჯარი დაამარცხეს, ზარენი დაატყვევეს და დარიალანის ციხეში დაამწყვდიეს.

როცა ამას შემდეგ სამმა წელმა გაიარა, არტაშანმა, რაკი სპარსეთთან ჩხუბი გაათავა, ყველა

¹⁾ «ქართლის ცხოვრებაში» რომაელები ბერძნებთან არიან მოხსენებულნი, მაგრამ ის უთუოთ სომხებისა და იმპერატორ დომიციანის ჯარების ჩხუბზედ უნდა ამბობდეს.

თავისი ჯარები თავის სამის შვილის წინამძღოლობით საქართველოს წინააღმდეგ გაგზავნა. ისინი თრიალეთამდ მივიდნენ და იქიდან ქართველებთან მოლაპარაკება გამართეს. ეს ომი სისხლის დაუღვრელად გათავდა: ქართველებმა სომხებს მეფისწული ზარენი მისცეს, და სომხებმა საქართველოს დაუბრუნეს ის ციხეები და მესხეთის ის მიწები, რომელნიც სემბატმა არტაშანის მეფობის პირველ წლებში ღალატობით დაიჭირა.

ქართული მატიანეები ამგვარად მოგვითხრობს ქართველებსა და სომხებს შორის მომხთარს ხანგრძლივ ომის მსვლელობას. ამ გარემოების შესამოწმებლად ჩვენ მოსე ქორენელს გარდა არავითარი ძველი წყარო არა გვაქვს მხედველობაში; მაგრამ, ვინც კი შედარებას ხელს მიყოფს, ის უნებლიეთ ქართულ მატიანეებს მისცემს წარჩინებას, და არა სომხურს, რომელიც დამახინჯებულია არაისტორიულ გადმოცემებით.

ჩვენ კიდევაც შევნიშნეთ, რომ «ქართლის

ცხოვრება» იხსენიებს არტაშანისა და რომაელებს შორის მომხდარ ჩხუბსაო; როგორც ლათინთა და ბერძენთ ისტორიკოსებისაგან სჩანს, ეს ჩხუბი იმ უკმაყოფილების გამო წარმომდგარა, რომ არტაშანი სპარსელთ შემწეობით ფლობდა სომხეთს, და არა რომაელებისაგან იყო დანიშნული. როცა ტრაიანი იმპერიის ტახტზედ ავიდა, მან განაგრძო ეს უკმაყოფილება, მაგრამ უფრო პართელების წინააღმდეგ.

– 130 –

ტრაიანს უნდოდა, რომ ამ დინასტიის, ოდესმე საშიშარის, დამმორჩილებელის სახელი მოეხვეჭა, და ამისთვის არტაშანის განდევნა მოითხოვა. ეს გარემოება ტრაიანის აღმოსავლეთს გალაშქრების საბაზი შეიქნა. სპარსეთის მეფეს ხოსროს იმასთან ბრძოლის ეშინოდა და ამიტომ არტაშანი აიძულა – სომხეთიდან გასულიყო, და მის მაგიერ პართელთ თავადი პართამაზირი დააყენა, რომელიც რომის ვასალობის თანახმა იყო; მაგრამ ტრაიანმა ისიც განდევნა და სომხეთი იმპერიის პროვინციად გახადა. მარტო სომხეთის შექმნასაც არ დაკმაყოფილდა ის – და საქართველოზე გაილაშქრა. და როგორც ისტორია გვიჩვენებს, გაუჭივრებლად დაიპყრო ეს მხარე, ხოლო, როგორც შლოსერი ამბობს, ამ ქვეყნის მფლობელნი იმ დრომდის დარჩენილან მორჩილებაში, სანამ რომაელთ ჯარი იყო მახლობლად ¹⁾.

მეორე გარემოება, იმდენათვე შესანიშნავი, რამდენათაც ეს ჩხუბი რომაელებთან, მეფეების ფარსმან III-ისა და მირდატის ურთერთშორისი ბრძოლა იყო.

ეს ორი კაცი ერთმანერთს ხასიათით არაფრით არ გავდენ. ფარსმანს გარეგან სიმშვენიერით, მეომრობითა და სათნოებით დიდი სახელი ქონდა გათქმული მთელს ქართველ ხალხში, მირდატი კი სასტიკობისა და უსამართლობისათვის ყველას სა-

შინლად სძულდა. მირდატს ფარსმანის შური ედგა გულში, რადგან ეს ხალხს უყვარდა, და ამიტომ მოინდომა – ამ სამხიმო ფიქრისგან გათავისუფლებულიყო მით, რომ ფარსმანი მოეკლა ნადირობის დროს, რომელიც მან განგებ გამართა. მაგრამ მირდატისაგან გაგზავნილმა კაცმა, როცა ფარსმანი სანადიროდ გამოიწვია, აცნობა მას აგრეთვე მის ამხანაგის საზიზღარი განზრახვაც. ფარსმანმა ნადირობაში მონაწილეობის მიღებაზე უარი თქვა და მირდატის განზრახვა ხალხს გამოუცხადა. ქართველები წინეთაც ეძებდენ შემთხვევას – ამ ბოროტ მოქმედის ჯავრი ამოეყარათ გულიდან, – და მირდატი განდევნეს სამშობლოდან; ის გაიქცა თავის სიმამრთან, სპარსეთის მეფესთან. ორი შემოსევა, რომელიც მირდატმა სპარსელთ შემწეობით მოახტინა, ქართველებმა მამაცურად უკუაქციეს, ბოლოს ფარსმანმა თავის ჯარებს სომხების ჯარები შემოუერთა, რომელიც მისმა სიმამრმა, სომხეთის მეფემ მისცა მას, და თვითონ გაელაშქრა სპარსეთს. ფარსმანის გაბედულმა შესევამ და მისმა წარმატებამ ისე შეაშინეს სპარსეთის მეფე, რომ ამ უკანასკნელმა მეტი ღონე ვერ მოიპოვა თავის სახელმწიფოს აოხრების ასაცთენად და გადაწყვიტა ფარსმანის მზარეულის მოსყიდვა მის მოსაწამლავათ. ფარსმანი ანაზღაურდა, და ქართველებმა უკან დაიწიეს; სპარსელი ურიცხვი ჯარები მათ უკან დაედევნენ. სპარსელებმა საქართველო დაიჭირეს და ტახტზე მირდატი

აიყვანეს. მაგრამ შემდეგ ფარსმანის შვილი ადამი,

რომელსაც რომაელები ¹⁾), სომხები და დასავლეთის მაზრების ქართველები ეხმარებოდნენ, თავს დაეცა მათ და დაბა რეხთან, მდინარე ლიახვზე მომხდარ ბრძოლაში მირდატის ბედი გადაწყდა – მისი მოკავშირეები ძლიერ დამარცხდნენ, და თვითონ ის ჩხუბში მოიკლა. ამგვარად დუარქიული მართველობა გათავდა და 129 წელს საქართველოს ტახტზე ადამი ავიდა.

ფარსმან III ადრიან იმპერატორის მეფობის დროს რომს გაემგზავრა, და როგორც უცხო ქვეყნელ მემკვიდრისგან სჩანს, იქ ის დიდის პატივით მიუღიათ. ერთხელ როდესაც ბელონის ტაძარში ის მსხვერპლსა წირავდა, ღვთაებრივ სტატუებს შორის მას საკუთარი მისი გამოხატულებაც აჩვენეს, რომელიც წინდაწინვე დაედგა იქ რომის მართებლობას ¹⁾. ცხადია, ეს პატივისცემა იმის ნიშანი იყო, თუ რა დიდი აზრი ქონიათ რომაელებს იმ დროში საქართველოს ძალასა და იმ სარგებლობაზე, რომლის მოპოვებაც შეეძლოთ მათ, თუ კი ეგ სამეფო იმპერიასთან დამეგობრებული იქნებოდა. სამწუხაროთ, ეს აზრი ნაწყვეტ-ნაწყვეტათ არის გამო-

¹⁾ «ქართლის ცხოვრებაში» რომაელები როგორც წინათ, ბერძნებათ იწოდებიან, და ამის საფუძველი ალბად ის იყო, რომ აღმოსავლეთში რომაელთ ჯარებში ბერძნების რიცხვი მეტი იყო.

²⁾ *Zonaras, tom. I. p. 590.*

თქმული რომის ისტორიის სხვადასხვა ადგილას, და არ არის ზედ-მიყოლებით აწერილი, თუ რა მნიშვნელობა ქონია საქართველოს ამ ძველ მსოფლიო სახელმწიფოს თვალში. ამის მიუხედავად, ეს ნაწყვეტებიც ღირს შესანიშნავია და ყურადღებით გამოსარკვევი, თუ კი გვინდა – ღირსეულად დავაფასოთ ქართველთ ეს პატარა, მაგრამ მშვენიერი სამშობლო.

VI.

დუარქიულ მართველობიდან საქართველოს უკანასკნელ მეფის, არშაკუნიანთა დინასტიის, ასფაგურის სიკვდილამდის (129 წლიდან 265-მდის).

ამ პერიოდის მეფეები. – მთიელთ შემოსევა და ამზასპისაგან მათი უკუ-
ქცევა. – ამზასპის გალაშქრება კავკასიის ჩრდილოეთისაკენ. სამხედ-
რო წოდების თვითნებობა. – ამზასპის წინააღმდეგ აჯანყება. – რევის
მართველობა. – მეფეების ვაჩეს და ბაკურისაგან მონაწილეობის მიღე-
ბა სომხების ომში სპარსეთის წინააღმდეგ. – გოთფების შესევა სამე-
გრელოში. – საშიშროება, რომელიც საქართველოს მოელოდა სპარ-
სეთის მხრით, და ასფაგურის სიკვდილი.

– 135 –

ადამი სამ წელს მეფობდა, 129-დან 132-მდი.
მის სიკვდილს შემდეგ, მის შვილის ფარსმანის მცი-
რე წლოვანობის გამო, საქართველოს მართავდა
თოთხმეტის წლის განმავლობაში ადამის დედა გა-
დანა. 146 წელს თუთხმეტის წლის მისი შვილი აი-
ყვანეს ტახტზე. ფარსმან IV-ის მემკვიდრეთ გახთა
მისი შვილი ანზასპ II, რომელიც 184 წლიდან
188-მდი მეფობდა. ამზასპს შემდეგ საქართველოს
ტახტზე სომხეთის მეფისწული რევი აიყვანეს. რე-
ვის სიკვდილს შემდეგ მისი შვილი ვაჩე მეფობდა,
213 წლიდან 231-მდი. ამისი მემკვიდრე ბაკური
იყო; ბაკურის მემკვიდრეთ 246 წელს მირდატ II
გახთა, და მირდატს შემდეგ 262 წელს ტახტზედ
ასფაგური ავიდა.

როგორც ადგილობრივი მატიაწეები გვიჩვენებს
და როგორც უცხო ქვეყნელ ისტორიულ თხზულებ-
ებიდანაც სჩანს, მთელის იმ ხნის განმავლობაში,

როცა ადამი, გადანა და ფარსმან IV მეფობდენ, საქართველო სრულიად დამშვიდებული ყოფილა: არც შინ და არც გარეთ არაფერი აწუხებდა მას, მაგრამ ამ ხანგრძლივ მშვიდობიანობას შემდეგ, ამზასკ II-ის მართველობის დასაწყისში, მტაცებლობის სურვილით გატაცებული ოსები უეცრივ შემოცვივდენ ქართლში. ისინი შეუერთდენ სხვა მთიელ ხალხებს, გადმოლახეს დვალეთის მთები და ლიახვის ხეობაში შემოვიდენ. აქ რამდენიმე ხნით შეჩერდენ ოსები, შეგროვდენ ერთათ ყველანი და მცხეთისკენ გაემართენ. ამზასკმა, შეიტყო იმათი შემოსევა თუარა, იმ წამსვე შიკრიკები გაუგზავნა ერისთავებს და მოთხოვა მათ, საჩქაროთ მიშველებოდენ ჯარებიანათ; მაგრამ როდესაც დაინახა, რომ სატახტო ქალაქს მტერი ძალიან მიუახლოვდა, ერისთავებს აღარ მოუცადა, რაც თან ჯარები ახლდა, ქალაქიდან გამოიყვანა, ქვეითი ჯარი ჩრდილოეთის მხრით ქალაქის მცველად დატოვა, და ცხენოსან ჯარით კი მთიელებს შეეგება წინ და შეაჩერა ისინი იმ ადგილას, რომელსაც საფურცლეს ეძახიან.

თუმცა ჯარების რიცხვში ფრიად დიდი განსხვავება იყო, მაგრამ ქართველთ მხნეობამ მტრის ყველა შეტაკება სასახელოდ სძლია ამ დღეს. ღამემ შეწყვიტა ბრძოლა; ამით ისარგებლა ამზასკმა და

– 136 –

თავის მამაცის, მაგრამ მეტად დაღალულ ჯარის ნაშთით ქალაქისკენ დაიწია, სადაც ქვეითი ჯარი უცთიდა მას. მეორე დღეს ახალი ბრძოლა უნდა მომხთარიყო, რომელიც, რაც უნდა სახელოვანი ყოფილიყო, ქალაქს ველურთაგან დამცველებს უკარგავდა. დილას ადრე მცხეთის მეციხოვნე ჯარი უკანასკნელის თავგასაწირ ბრძოლისათვის ემზადებოდა: ამ დროს უეცრად, დამწყვდეულთ სასიხარულოთ, ყოველ მხრით ერისთავებისაგან შეკრებილი ჯარები

გამოჩნდა. ისინი საჩქაროდ შემოუერთდნენ ქალაქის მცველებს და ცხარე ბრძოლა გაუბეს მთიელებს. ორის დღის ბრძოლას შემდეგ მტერი სრულიად დაამარცხეს და დიდად ნაზარალები საქართველოდან განდევნეს.

მტრების უეცარ შემოსევის ამგვარმა სახელოვანმა გამეფებამ მეზრძოლი ამზასპი იმდენად გაამხნევა, რომ მეორე წელსვე კავკასიის მთების ჩრდილოეთის მხარეს გაელაშქრა. ვერავინ გაუმაგრდა მას, და ერთი წელიწადი არ გასულა, ისე ყველა ხალხი, ალანებისგან დაწყებული აფხაზებამდი, იძულებულნი შეიქნენ, დამორჩილებოდნენ მას.

მაგრამ ამზასპის ამ ბრწყინვალე საქმეებმა მალე დაკარგა ქართველების თვალში ყოველივე მნიშვნელობა. ადგილობრივი მატიანეები ამბობს, რომ ამზასპი გატაცებული იყო მეტის მეტ სურვილით, რითმე მადლობა გამოეცხადებია თავის სამხედრო თანამოღვაწეებისათვის, და ამიტომ, როცა საქართვე-

– 137 –

ლოს დაბრუნდა, მთელს სამხედრო წოდებას სრული თავისუფლება მიანიჭა, ისე ეცხოვრა, როგორც მას სურდაო. ამის შედეგი ის იყო, რომ სწრაფად გავრცელდა საქართველოში უზნეობა, თვითნებობა და მტაცებლობა, და რადგან შეურაცხყოფილები მართლმსაჯულებას ვერსად პოულობდნენ, ამიტომ ხალხი მალე საშინლათ გამწარდა.

მხედრების ამგვარმა უფლებამ, რომელსაც საზოგადო მშვიდობიანობისათვის საზარელი შედეგი ქონდა, აიძულა ხალხი, ერისთავებისათვის შემწეობა ეთხოვა. ერისთავებმა მაშინვე იფიქრეს, რომ ხალხს თუ არ შევეწიეთ, მათ შორის ყოველგვარ გავლენას დავკარგავთო და ამას გარდა თვით ჩვენც საერთო უწყესობის უმფარველო მსხვერპლი შევიქნებითო. სამეგრელოს, ოძრხის, კლარჯეთისა და წუნ-

დის ერისთავებმა, რომელნიც მეფის კარისკაცთა გზირობას მოშორებულნი იყვნენ, შეადგინეს ამზასპის წინააღმდეგ შეთქმულობა, რადგან ის იყო უწყესობის მიზეზი, და სომხეთის მეფეს ვაღარშს ¹⁾ მიმართეს, რომ თავის შვილი რევისათვის ნება მიეცა, ამზასპის მაგიერ დამდგარიყო. რევი ამზასპის ძმისწული იყო. სომხებს გარდა რევის სასარგებლოთ ამ საქმეში რომაელებიც და თვით მთიელი ხალხებიც გაერივნენ. თუმცა ამზასპის მხარე სპარსელებმა დაი-

¹⁾ ვაღარში მეფობდა 178 წლიდან 198-მდი. *St. Martin, Mémoire sur l' Arménie, tom I. p. 412.*

ჭირეს, მაგრამ ომი მაინც დიდხანს არ გაგრძელებულა: ერთს ბრძოლას შემდეგ ქართლიც რევის მხარეს გადავიდა, და მალე ამზასპი მოკლეს.

იმ ქებათაგან, რომელთაც მემატიანეები რევს უძღვნიან, ჩვენ ის დასკვნა უნდა გამოვიყვანოთ, რომ მის მეფობის დროს სამხედრო წოდების თვითნებობა მოუსპიათ, თუმცა ისინი ამ გარემოებისას არაფერს ამბობენ. რევს ისინი ნათელ აზრების მქონეთ, მგრძნობიარეთა და დიდსულოვან კაცად გვიხატავენ. მისი გადაწყვეტილება, რომელიც ღმერთებისათვის ადამიანების მსხვერპლად შეწირვას უკრძალავდა, მის მაღალზნეობრივ ღირსებათა საუკეთესო დამამტკიცებელი საბუთია. ეგ სასტიკი სარწმუნოებრივი ჩვეულება, რომელიც საქართველოში მე-III საუკუნემდე არსებობდა, ოდესღაც მთელ დედამიწაზე მძვინვარებდა. მეორე პუნქტურ ომის დროს ეს ჩვეულება დიდის ამბით შეასრულეს რომში იმ თავზარ დაცემას შემდეგ, რომელიც კანასთან ბრძოლამ რომაელებს მიაყენა. მაგრამ იქა და საბერძნეთში განათლების წარმატებამ ბევრით უფრო ადრე მოსპო ეს ჩვეულება ძირეულად. როგორც ეს განკარგუ-

ლება, აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ რევმა ბერძნის განათლებული ქალი, ვიღაც ლაგოფეტის ასული სეფორა შეირთო ცოლათ და იმის პატივსაცემლათ აფროდიტეს კერპი ააშენა, იმას ამტკიცებს, რომ ამ მეფის გემოვნება და შეხედულება უფრო ბერძენ-რომაელთ განათლებას ეთანხმებოდა, ვიდრე დაძვე-

– 139 –

ლებულისა და დავრდომილ აღმოსავლეთისას. როგორც გადმოცემა ამბობს, მანვე დიდი რჯულთ მოთმინება გამოიჩინა მით, რომ ცხადათ მიემხრო ქრისტიანებს, რომელნიც აქა-იქ მის ქვეშევრდომთა შორის ამოჩნდნენ. რევისა და იმის პოლიტიკის მიმდევარ მოადგილეთა მეფობამ და ყოფაქცევამ დიდი საშვალეა ამოუჩინეს ქართველებს იმ დიდის ზნეობრივ საქმისათვის მოსამზადებლათ, რომელიც მე-IV საუკუნეში მოხთა.

ვაჩეს მართველობის დასასრულს და ბაკურის მეფობის დასაწყისში საქართველოს ყოველი ძალა იმაზედ იყო მიმართული, რომ სომხეთის მეფის ხოსროს სახელით სპარსეთის მეფის არდაშირის ძალმომრეობისაგან დაეცვათ არშაკუნიანთ გვარეულობის უფლებანი სომხეთის შესახებ. ქართველები მთიელებს იწვევდნენ და იმათთან ერთად სპარსეთს მიემართებოდნენ სალაშქროდ, მაგრამ ყოველი მეცადინეობა ამაო შეიქნა, და 233 წელს სომხეთი არდაშირმა დაიპყრო.

ამ პერიოდს ეკუთვნის გოთფების შემოსევა შავ ზღვის ნაპირათ მდებარე საქართველოს კუთხეებში: ეს გარემოება ქართველთ მატთანებში არ არის მოხსენებული. გოთფები, რომელნიც ოდენის სახელს ცემდნენ თაყვანს, პირველათ აზოვის ზღვის ნაპირებზე გამოჩნდნენ, და მხოლოდ ასის წლით ქრისტეს წინეთ იძულებულნი შეიქნნენ, თავიანთი მიწები მიტრიდატ დიდის ძლიერებისათვის დაეთმოთ.

ოდენმა ეს ხალხი ჩრდილოეთის უშორეს მხარეს წაიყვანა, იქ მისცა მას სარწმუნოება და კანონები და უანდერძა მათ, თავიანთი ძველი მამული და შემავიწროებელი მტრები არ დაევიწყებიათ. სკანდინავიაში მათ ყავდათ მემკვიდრეობითი მეფეები; იქიდან შემდეგში ბალტიის ზღვის გაღმა ნაპირას გაემართენ, და იმპერატორის ალექსანდრე სევერის მეფობის ხანებში ისინი ევქსინის პონტის ნაპირებზედ იყვენ და იმ დროიდან მოკიდებული ხშირად ესეოდენ რომაელების პროვინციებს დუნაის ნაპირებზე. ბოლოს, მირდატის მეფობის დროს, 258 წელში, გოთფებმა შავ ზღვაზე ძლიერი ფლოტი მოაწყვეს და 15000 კაცით მოახთინეს ლაშქრობა, რომელიც ცნობილია გოთფების პირველ ლაშქრობათ ზღვაზე. როცა აფხაზეთის ნაპირებს მიუახლოვდენ, ისინი დაესხენ ბიჭვინთას (პიტეუსს), რომელიც იმ დროს კარგის ნავსადგურისა და მაგარ კედლების მექონი ქალაქი იყო და რომელსაც იცავდა რომაელთ ჯარი. გოთფებმა პირველათ ვერაფერი მოუხერხეს ამ ქალაქს, მაგრამ შემდეგ კი აიღეს და სრულიად დააქციეს. იქიდან გოთფები სამეგრელოს გაემართენ და ყველა მისი განაპირი ადგილები ააოხრეს და იავარყვეს; დასასრულ გაცარცვეს მდიდარი ტაძარი რიონის შესართავთან და დაუსჯელათ ტრაპიზონს წავიდენ ¹⁾. როგორც ზევით ვთქვით,

¹⁾ *Gibbon, Hist. de la décadance et de la chute de l'empire romain, ch. X.*

ამ გარემოებას არ მიუქცევია თავისკენ ადგილობრივ მემატთანეთა ყურადღება; ამის მიზეზი ალბათ

ის იყო, რომ საქართველოს იმ ხანებში თვალ-ყური მარად სპარსეთისკენ ეჭირა, რომელიც მას მუქართით შეეყურებდა. არდშირის მემკვიდრემ, საფორმა, როცა თავის საბძანებელს სომხეთს იქით ავრცელებდა, ისე შეაშფოთა საქართველო, რომ მირდატის მემკვიდრე, ასფაგური, თვითონ წავიდა, მთიელებთან შემწეობის სათხოვრათ და არწმუნებდა მათ, რომ აუცილებლად საჭიროა – მტრების წინააღმდეგ ყველანი შეიარაღდნო; მაგრამ 265 წელს ავით გახლა და იქვე მოკვდა.

VII.

აღმოსავლეთის მდგომარეობა სასანიანთა დინასტიის დასაწყისში.

არდშირის დაბადება და აზრდა. – იმის აჯანყება არტაბანის წინააღმდეგ და სპარსეთის ტახტზედ ასვლა. – მისი ელჩობა რომს. – რომაელთა გამოსარჩლება სომხეთისათვის. – სომხეთის დამორჩილება არდშირისაგან. – რომაელთათვის ომის უბედური შედეგი.

მე-II საუკუნის დასასრულს სპარსეთში, ისტახარის მაზრაში ცხოვრობდა აქემენიანთა ერთი შთამომავალი, სახელდობ სასანი. გადმოცემა ამბობს, რომ ერთხელ სასანი, როდესაც თავის მაზრას ივლიდა, სპარსეთის ერთს ვარსკვლავთ მრიცხველთან, ბაბეკთან, შევიდა ღამის გასათევათო. ამ ღამეს ბაბეკს დაესიზმრა, ვითომ ზოროასტროს სარწმუნოების სამი ღვდელმოსამსახურე პირი გამოეცხადა სასანს და, საღვთო პატივის მიცემის შემდეგ, გამოუცხადა მას, შენ იქნები ახალ დინასტიის თავიო. როცა გამოიღვიძა ბაბეკმა, იმ წამსვე უამბო სასანს თავისი სიზმარი და დატოვა იგი თავის ოჯახში.

ბაბეკმა ამ სტუმარს შერთო თავისი ასული, და დიდ ხანსაც არ გაუვლია, რომ მათ დაებადათ ვაჟი, რომელსაც არდშირი დაარქვეს.

არდშირმა ყმაწვილობაში კარგი განათლება მიიღო ჯერ ბაბეკის სახლში და შემდეგ სასახლეში, სადაც არტაბან IV-ის შვილებთან ერთად იზრდებოდა.

– 143 –

ბოდა; მეფის ჰარემის ერთი ტურფა ქალთაგანი, გულნარა, საიდუმლოთ მფარველობდა მას, და იმის მეოხებით არდაშირმა ყმაწვილობაშივე თვალსაჩინო ალაგი დაიჭირა სპარსეთის მხედართა და დიდებულთა შორის ¹⁾,

მაგრამ, როდესაც იმპერატორებმა კარაკალამ და მაკრინმა სპარსეთი ააოხრეს, არიეს და სასოწარკვეთილებაში შეიყვანეს, არდშირმა ამ გარემოებით ისარგებლა და გულნარას დახმარებით ჰარემისაგან წინათვე მოტაცებულ განძის შემწეობით აჯანყება მოახდინა არტაბანის წინააღმდეგ. მოკამათეთა სვებედი სამის დიდის შეტაკებით გადაწყდა. უკანასკნელ ჩხუბში, 226 წელს, მოკლეს არტაბანი, და ამით მოისპო პართელთა მეუფება სპარსეთში და არდშირი გახდა ახალ დინასტიის დამფუძნებლად, რომელსაც მამა მისის სასანის სახელისა გამო სასანიანთა დინასტია ეწოდა ²⁾.

ამ გარემოებამ შესამჩნევი გავლენა იქონია სომხეთზე, სადაც არტაბანის ნათესავი ხოსრო მეფობდა, და აგრეთვე რომის იმპერიაც ძლიერ შეაშფოთა. ხოსრომ რომაელებს არდშირის წინააღ-

¹⁾ *Louis Dubeux, l'Univers, la Perse, ed. 1841. p. 278 et 279.*

²⁾ *St. Martin, Memoire sur l'Armenie, tom. I, p. 302-304; Gibbon, Hist, de la décadence et de la chute de l' empire romain, chap.*

მდეგ შემწეობა თხოვა; არდშირი ძლიერ ამაყობდა პირველ გამარჯვებით და კირის მსგავსათ რომს ბრწყინვალე ელჩთ კრებული გაგზავნა, რომელიც 400-ის დიდებულ სახისა და შთამომავლობის სპარსელისაგან იყო შემდგარი, და უბრძანა მათ, გადაეცათ იმპერატორ ალექსანდრე სევერისათვის, რომ პირველათ კირმა დაიპყრო მთელი აზია, და მისი მემკვიდრეები დიდის ხნის განმავლობაში ბრძანებლობდენ იმაშიო: მათი საბრძანებელი ეგეის ზღვასა და ეთიოპიამდი მიაწევდაო; რომ მას, არდშირს, მისმა დაბადებამ და სიმხნემ მიანიჭეს წინაპართ უფლებანი და მათი ტახტი და ამიტომ ვალი ადევს, რათა აღადგინოს კირის საბძანებელის დიდება და საზღვარნიო; დაე რომაელნი დაუყონებლივ უკუიქცენ იმ პროვინციიდან, სადაც ერთ დროს მისი, არდშირის, წინაპარნი მეფობდენო; იმათ შეუძლიათ ევროპაში დარჩენაო, და ის, არდშირი, თანახმაა – დაუთმოს მათ იმის სარგებლობის უფლებაო ¹⁾).

ალექსანდრე იმდენად ვერ შეაშინა არდშირის ფრიად ვრცელმა პლანებმა, რამდენათაც სომხეთის სვებედმა, და ამიტომ შეკრიბა მთელი თავისი ძალ-ღონე და გადაწყვიტა სპარსეთის წინააღმდეგ თავისვე წინამძღოლობით ჯარების წაყვანა. სომხეთის სამეფო, ამ ორის მოკამათე სახელმწიფოს ძლიერებასთან შედარებით, ისე დამცირებული იყო,

¹⁾ *Gibbon, Hist. de l'emp. Rom., ch. VIII.*

რომ სრულიად მოისპობოდა პომპეისა და ანტონის დროიდანვე, მაგრამ მას მოეხმარა ის გარემოება,

რომ კავკასიის მეომარ ხალხებს, და მათ შორის მათს მეთაურს ქართველთ სამეფოს, ეჭირათ ადგილები სიგძის 59-სა და 67 გრადუსებს შუა სიგანის 40 გრადუსამდის, რის გამოც ისინი აწუხებდნენ და აშინებდნენ რომაელთ საბძანებელს აღმოსავლეთის 67 გრადუსს ზევით და სპარსეთისას – დასავლეთის 59 გრადუსზედ უფრო ქვეითაც. მაგრამ ავგუსტო და რომის სენატი, რომელსაც ამ იმპერატორის პოლიტიკა კარგად ესმოდა, დიდის მეცადინეობით იცავდნენ სომხეთის ავტონომიას. სენატს სომხეთი აღმოსავლეთის მხრით ეფრატის მიდამოს საფარათ მიაჩნდა სპარსეთის წინააღმდეგ, და ჩრდილოეთის მხრით – კავკასიის ხალხების წინააღმდეგ; ამიტომაც სომხეთის შემოსავალთა ნაწილს ის სიამოვნებით აძლევდა იმ პირს, რომელიც სომხეთის მეფის ტიტულის გულისათვის თავდაუზოგველად იცავდა რომაელთ საზღვრებს აზიაში.

ალექსანდრე სევერი ხოსროს შეუერთდა და სპარსეთს მიმართა სამის ლაშქრით; ერთს ამ ლაშქართაგანს, ბაბილონიის ჭაობიან ხეობებში მისულს, გარს შემოერტყა მტერი და სრულიად ამოწყვიტა ის; მეორემ გაიარა სომხეთი და მიდია და თავდაპირველათ დასაწყისში პირველ ლაშქარზედ უკეთესი ბედი ეწია მას: მან ააოხრა ყოველიფერი, რაც შეხვდა გზაზე, და რამდენჯერმე გაილაშქრა სპარ-

სელებზე; მაგრამ, მთებზე გადასვლის დროს საშინლათ დამარცხდა ის ძნელ გზისა და მკაცრ სიცივის გამო. მესამე – უმთავრესი – ლაშქარი, რომელსაც თვით იმპერატორი წინაუძღოდა, პირველის ორის მომხმარე უნდა ყოფილიყო და ამგვარათ შვაგულ სპარსეთისაკენ უნდა წასულიყო, მაგრამ მან ვერ ისარგებლა რამდენისამე კარგის შემთხვევით, და რადგან ამასთანავე სნეულებაც გაჩნდა ამ ჯარში და ბევრი

დაიხოცა, ამ მიზეზით ფრიად შემცირებული და სულ-
ლით დაცემული ჯარი იძულებული გახდა – უკანვე
დაბრუნებულიყო ¹⁾).

ამას შემდეგ ხოსრო მარტო დარჩა, მაგრამ
მაინც საკვირველათ გამაგრდა და მხნეთ იცავდა თავის
დამოუკიდებლობას; ის დიდის მოფერებით იღებ-
და გამოქცეულებს და უკმაყოფილო პირებს, რომელნიც
განუწყვეტლივ მოდიოდნენ მის სასახლეში, მაგრამ ხედავდა,
რომ ამგვარი მისი მდგომარეობა საიმედო არ იყო, და ამიტომ ყველა არშაკიანს
ვევდრებოდა – შეერთებულიყვენ მასთან ერთად სა-
ზოგადო მტრის წინააღმდეგ; ამათ შორის მხოლოდ
ქართველთ მეფეებმა და მათ მიერ გამოწვეულმა
კავკასიის ხალხებმა ამოუჩინეს ხოსროს თანაგრძნობა,
და ამგვარად შეერთებულმა ძალამ შიშიც კი
მიაყენა სპარსეთს ²⁾. დანარჩენ არშაკიანებს არა-

¹⁾ *Gibbon, Hist. de l'emp., rom., ch. VIII.*

²⁾ «ქართლის ცხოვრება»; მაგრამ ეს მატიანე რასაკვირვე-
ლია ცთება, როცა ამბობს, რომ სომხეთს ქართველთ მეფე ასფა-
გური ეხმარებოდაო.

თუ მხურვალე მონაწილეობა არ მიუღიათ ამ ბრძო-
ლაში, არამედ მათ შორის ერთი ისეთიც გამოჩნდა,
სახელდობ ანაგი, თვისის მუხთლობითა და თავის
შვილის სახელოვნობით შესანიშნავი პირი, რომ
მიიღო არდშირისაგან კარგძალი სასყიდელი და მო-
წამლა ხოსრო 232 წელში. სომხებს სურდათ – ტახ-
ტზე დაესვათ ხოსროს მცირე წლოვანი შვილი, მი-
სი ერთათ-ერთი მემკვიდრე, ტირიდატი, და ამ სა-
ქმეში მფარველობა სთხოვეს რომაელთ; მაგრამ, სა-
ნამ რომაელნი დაეხმარებოდნენ, სპარსელთ მეფე
233 წელს სომხეთს შევიდა, და მხოლოდ ერდგულ-
მა მსახურმა გადაარჩინა ტირიდატი მით, რომ გაა-

ქცია ის რომს და ამ მეფისწულის აზრდა და შემდეგი მისი ბედ-იღბალი ამ ქალაქს მიანდო¹⁾,

თუმცა რომაელნი ასე მკვირათ აფასებდენ – სომხეთის ავტონომიას, მაგრამ 233 წლიდან 287-მდის ამოუ შეიქნა ყველა მათი ცდა სპარსეთისაგან ამ სამეფოს განთავისუფლებისათვის. არდშირის შვილმა საფორმა დაიჭირა სომხეთი და ამას შემდეგ, რადგან იმედი ქონდა რომაელთ სისუსტისა, კარისა და ნიზიზისის ქალაქების ჯარები განდევნა ეფრატის ნაპირებიდან და ეს ადგილები სულ ერთიანად ააოხრა და შიშის ზარი მოფინა მათ. რომს თავზარი დასცა

¹⁾ *St. Martin, Mém. sur l' Armenia. tom. I. p. 302-304.; Gibbon, Hist de l'emp. Rom., ch. X; Debeau, Hist. du Bas – empire, tom. I, p. 77.*

იმ შეურაცხყოფამ, რომელიც მის დიდებას მიაყენეს, და იმ საშიშროებამ, რომელიც მას მოელოდა.

260 წელს იმპერატორმა ვალერიანემ, თავის ღრმა მოხუცებულობის მიუხედავად, გადაწყვიტა, თვით წასულიყო რომაელთ იმ მაზრების დასაცემლათ, რომელიც ეფრატზე მდებარეობდა. ის გავიდა ამ მდინარეში, მაგრამ მალე გარს შემოერტყა მას მტრების დიდძალი ჯარი და იძულებულყო, დესპანების ხელით საფორისთვის უანგარიშო ფული მიერთმია და სასირცხვო უკუქცევის ნება გამოთხოვა.

საფორმა ამ ფულის მიღებაზე ზიზღით უარი გამოაცხადა და მოითხოვა პირისპირ შეყრა ვალერიანესთან. ეს შეყრა იმით გათავდა, რომ იმპერატორი დააბორკილეს და რომაელმა ლეგიონებმა იარაღი აიყარა. სიამაყის ამ დღესასწაულობის წამს პოლიტიკამ აიძულა საფორი, დაენახებინა მთელის

ქვეყნისათვის, რომ რომაელთ ტახტის ბედ-იღბალი სრულიად მაზედ იყო დამოკიდებული: მან აირჩია იმპერატორათ ანტიოქიის ერთი უცნობი მცხოვრები, კირიადი, და მორჩილმა ლეგიონებმაც იმ წამსვე მიიღო იგი. ამ გარემოებათა ამბავი მთელ ქვეყანას სისწრაფით მოეფინა და ყველას თავზარი დასცა.

ამბობენ, რომ ბორკილებით დატვირთულ ვალერიანეს იმპერატორის სამოსელში აჩვენებდენ ყოველგან დაბალ ხალხს, რომ დაეცინათ მისთვისო,

– 149 –

და როცა კი საფორი ცხენზე შეჯდომას მოისურვებდა, ფეხს დაადგამდა რომაელთ იმპერატორის კისერზე და ისე შეჯდებოდაო; და როდესაც ვალერიანე სირცხვილისა და მწუხარების გამო მოკვდა, მისი ტყავი თივით გატენეს და გამარჯვების ნიშანთა შორის დაკიდესო ¹⁾.

ცოტა ხანი გავიდა ამას შემდეგ – და სპარსეთის ჯარებმა აიღო ანტიოქია, ტარსი და კესარია და ააოხრა ისინი. რომის ახალი იმპერატორი საბრალო ვალერიანეს შვილი, ვერ ბედავდა ვერც მამის მაგიერ შურის ძიებას და ვერც სახელმწიფოს საზღვრების დაცვას.

¹⁾ *Gibbon, Hist de l'emp. Rom., ch. X.*

VIII.

სასანიანთა დინასტიის ასვლა საქართველოს ტახტზე.

საფორთან მოციქულობა და საქართველოს მეფეთ მირიანის დანიშვნის თხოვნა. – საფორის განკარგულებანი. – მირიანის საქმენი დიოკლეტიანეს მიერ სპარსეთთან ომების გამართვამდის. – ალანთა და ფრანგთა მოძრაობანი.

როცა აღმოსავლეთი ამგვარ მდგომარეობაში იყო, საქართველოს მეფე ასფაგური გარდაიცვალა 265 წელს და ამით მოისპო არშაკუნიანთა მამრობით სქესის შთამომავლობა და ტახტის მემკვიდრეთ ამ მეფის ერთათ-ერთი ასული რჩებოდა; მაგრამ ის ჯერ ისე მცირეწლოვანი იყო, რომ იმისთანა საშიშარ ღროს მართველობის თავის თავზე მიღება არ შეეძლო. საშიშარ გარემოებათა გამო შეერთდენ ერისთავები, მოახთინეს თათბირი და გადაწყვიტეს – საფორთან მიქცეულიყვენ და ეთხოვათ, ერთ-ერთი თავის შვილთაგანი საქართველოს მეფეთ დაენიშნა და ასფაგურის ასულთან დაექორწინებია. ქართველ ხალხის სახელი და მატერიალური მხარე საშიშარ მდგომარეობაში იყვენ, და ზემოხსენებული საშვალეობა იყო ერთათ-ერთი, რომელიც აძლევდა მას ამ მდგომარეობიდან გამოსავალ გზას. ამასთანავე ქართველი საზოგადოება იმით ინუგეშებდა თავს, რომ

– 151 –

თუმცა საფორი რომაელთა და იმათ პროვინციებს მცირე აზიაში უღვთოთ ეპყრობოდა, მაგრამ სომხეთში კეთილის მომქმედ სჯულის მდებელათ იჩინათავი ¹⁾).

როცა ქართველთ ელჩებმა საფორს ხალხის თხოვნა წარუდგინეს, მან კითხა: «სად არის ქალაქი მცხეთა და დიდი თუ არის იგიო; ხაზარები და ოსები რა მანძილზე ცხოვრობენ ამ ქალაქიდანაო, და ქართველთ მეფის ასული რომელ დინასტიიდან შთამომავლობსო?» როცა ამ კითხვების პასუხი მიიღო, საფორი თვითონ წავიდა საქართველოს; ის

კმაყოფილი დარჩა მით, რომ ყოველგან დიდის ამბით მიიღეს და დიდი პატივი სცეს მას; ის დათანხმდა ყველა თხოვნაზე და საქართველოს მეფეთ დანიშნა თავისი შვილი, შვიდის წლის მირიანი (რომელიც შეეძინა მას საყვარელ მხევალისაგან) და მინიჭა მას სომხეთისა და კავკასიის ყველა ხალხის პყრობის უფლება.

საფორმა რამდენიმე განკარგულება მოახტინა: მირიანისათვის მზრუნველის დანიშვნის შესახებ, შესახებ იმის აზრდისა ქართველთ თანამედროვე სჯულის კვალზე, რომელიც წარმოადგენდა ზოროასტროს სარწმუნოებასა და კერპთაყვანისცემას, ერთათ შერეულსა, და აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა ნაწილებში ჯარების დაწყობის შესახებ. ამას შემდეგ კი წავიდა სპარსეთს.

1) *Gibbon. Hist. de l'emp. rom., ch. X*

მირიანი სწავლობდა ადგილობრივ ენას, სჯულსა და ადგილობრივ ჩვეულებათა და კიდევაც პატივისცემით ეპყრობოდა ყველა ამას; ამგვარ ქცევით მან მოიგო ხალხის გული და მისი სიყვარული დაიმსახურა და მით განამტკიცა კავშირი ახალ დინასტიასა და ქართველთ შორის. დაიწყო მეფობა თუ არა, იმას მოუხთა დასაწყისშივე განუწყვეტელ ომების გამართვა ჩრდილოეთის ხალხებთან და განსაკუთრებით ხაზარებთან, რომელთაც ის ხან დარუბანდის კარებიდან დევნიდა და ხან დარიალის კარებიდან. მაგრამ სამხედრო ასპარეზზე მოღვაწეობის დროს ის ცდილობდა აგრეთვე ციხეების გამაგრებას და ქალაქთა, ტაძართა, საკურთხეველთა და ფარნავაზის სასაფლაოს გამშვენებებასაც. ყველა ამას გარდა ქართული მატრიანეები კიდევ მოგვითხრობს, რომ მან გაიმარჯვა სპარსეთთან ომშიო,

როდესაც იქ საფორის შვილისშვილი ბარამი მეფობდაო, და ლაშქრობაში ბაღდათამდის მივიდაო. მაგრამ ამ ფაქტის შესახებ ჩვენ ვერაფერს ვპოულობთ ვერც სპარსელთა და ვერც ლათინთა ისტორიკოსების ნაწერებში. ეს ფაქტი ერთობ დიდია ქართველთ სამეფოს ჩვეულებრივ ძალასთან შედარებით, ასე რომ არ შეიძლება, ეჭვში არ შევიდეთ, რადგან უცხო ქვეყნების მწერალნი არ ამოწმებენ იმას, რომელიმე სახელმწიფოს ადგილობრივ მატთანეს, თუგინდ ძლიერ სარწმუნოც რომ იყოს, მხოლოდ მაშინ შეიძლება ერწმუნო, როდესაც საკუთრათ სა-

– 153 –

ხელმწიფოს შინაგან საქმეს ეხება, და ისიც მაშინ, თუ რომ ეგ საქმე ამ სახელმწიფოს შინაგან ძალას შეფერის; გარეგან საქმეთა ამბავნი კი გარედანვე დამოწმებას თხოულობს.

მირიანის მეფობის დროს მოხდა ორი გარემოება, რომელიც საქართველოს დასავლეთის მაზრებს, ზღვის ნაპირათ მდებარეებს, შეეხო და რომელსაც ადგილობრივი მატთანეები სრულიად არ იხსენიებს. ეს გარემოებანი არიან ალანთა და ფრანკთა მოძრაობანი.

ავრელიანის მეფობის დროს ალანებმა დასავლეთისაკენ გაიწიეს და იქ აზოვის ზღვის მახლობლათ, გაშალეს თავიანთი კარვები. იმპერატორს უნდოდა – მოემორებია ისინი რომის საზღვრებიდან და ამისთვის შეპირდა მათ დიდ საჩუქრებს, თუ რომ უკან დაბრუნდებოდენ და სპარსეთს თავს დაესხმოდენ. მაგრამ ავრელიანი მალე გადაიცვალა და ეს დაპირება აღარ შესრულდა. ალანებმა ამგვარი საქციელი პირობის ვერაგულ დარღვევათ მიიღეს და გაბრაზებულებმა მაგიერის გადახთა და სასყიდლის აღება განიზრახეს. 276 წელს მათ გაიარეს აფხაზეთი და სამეგრელოსა და კლარჯეთს შევიდენ;

ამ მაზრების აოხრების შემდეგ მათ მიმართეს პონტოს და მცირე აზიის დანარჩენ პროვინციებს. იმპერატორი ტაციტი თავდაპირველად იძულებული შეიქნა – მიეცა მათთვის დაპირებული სასყიდელი და ეთხოვა, რომ რიონის მარჯვენა ნაპირს გასული-

– 154 –

ყვენ; შემდეგ კი მოინდომა, ეგრძნობინებია მათთვის იმპერიის ძლევა, და ამიტომ თავისთავათ გაილაშქრა მათზე, მაგრამ, მეტისმეტ მოხუცებულობისა გამო ვერ აიტანა ამ ლაშქრობის სიძნელე და შვაგულ მკაცრ ზამთარში კავკასიის მთების ძირში გადაიცვალა.

ტაციტის მემკვიდრეს პრობს ემინოდა, რომ ალანები ხელახლავ არ შესეოდენ რომის პროვინციებს, და ამიტომაც, საზღვრების მცველთა გასამლიერებლათ, იმავე წელს პონტოს აღმოსავლეთის ნაწილებში დაასახლა ფრანკები, რომელთაც ის ენდობოდა. მაგრამ ფრანკებმა დაიმორჩილეს გემები, რომელიც პონტოს ერთს ნავსადგურთაგანში იყო გაჩერებული ღუზებით, და გაემართენ კლარჯეთისა და სამეგრელოს განაპირებისაკენ; რიონის შესართავთან რომ მიაწიეს, შემდეგ გაშლილ ზღვაში შევიდენ და ბოსფორის ზღვისყელით გასწიეს ევროპისაკენ და გზა-გზა თავს ესხმოდენ და აოხრებდენ ყველა ქვეყანას, რომელსაც კი შეხვდებოდენ ¹⁾).

რადგან ქართველთ მატთანენი ამ ფაკტებისას არაფერს ამბობენ, ამიტომ ჩვენ არ შეგვიძლია იმის გამორკვევა, თუ რა მონაწილეობას იღებდა მირიანი ამ საქმეებში.

¹⁾ *Gibbon, Hist. de l'emp., ch. XII.*

IX.

რომაელთ ომი სპარსეთთან და ამ ომის გავლენა საქართველოზე.

ტირიდატის დანიშვნა სომხეთის მეფეთ. – გათავისუფლება. – ტირიდატის შესევა საქართველოს. – ქართველთა და სპარსელთა შერთება და ტირიდატის განდევნა სომხეთიდან. – რომაელთა და სპარსელთა ჩხუბი სომხეთისათვის. – ნიზიბისის ზავი.

იმ დროს, როდესაც საქართველო, თვით ქართველთავე მოწმობით ბედნიერ მდგომარეობაში იყო, მისი მეზობელი ქვეყანა სომხეთი უცხო ქვეყნის ხელში იყო ნახევარ საუკუნის განმავლობაში და რომის იმპერიის აღმოსავლეთის მაზრებს შორის იგიც საჯიბრო საგანს შეადგენდა რომაელთა და სპარსელთ შორის. თუმცა ავრელიანის, პრობისა და კარის ომებმა სპარსელთ ძლიერება და სასანიანთა უძლეველობაზე შემდგარი აზრი შესანიშნავათ შეარყია, მაგრამ ამ ომებმა ვერ შესძლო სომხეთის ავტონომიის აღდგენა. ბოლოს იმპერატორმა დიოკლეტიანემ დააფასა ტირიდატის ნამსახური და ბევრჯერ გამოეცადა მისი ერდგულობაც, და ამიტომ 287 წელს სომხეთის სამეფოს შესახებ ინვესტიტურა უბოძა ბატონიშვილს ტირიდატს და გაგზავნა ის აღმოსავლეთს.

ტირიდატის გამოცხადება სომხეთის საზღვრებ-

ში ხალხმა დიდის აღტაცებით მიიღო და ამით დაამტკიცა, რომ ის აღჭურვილი იყო თვისის თავისუფლებისა და მემკვიდრე მეფეების უფლებათა დაცვისათვის. ტირიდატი თავდაღმა ამხობდა ყველა დაბრკოლებას, ასე რომ სპარსელებმა მისი წინააღ-

მდეგობა ვერ შესძლეს და იძულებული შეიქნენ, საჩქაროთ გაქცეულიყვნენ. სომხეთის აზნაურნი სიხარულით მიისწრაფოდენ ტირიდატის დროშისაკენ, და მის ღირსებებით გატაცებულნი, მზათ იყვენ სამსახურისათვის. რამდენიმე ხანს ისე იღბლიანათ მიდიოდა ტირიდატის საქმე, რომ არათუ გარეკა სომხეთიდან თვისის სახლისა და თავის ხალხის მტრები, არამედ ასურეთსაც შეესია, რადგან შურის ძიების ჟინით აგზნებული ქონდა გული. მაგრამ დიდი ხანიც არ გასულა, რომ ბარამმა, რომელიც სპარსეთში მეფობდა 276 წლიდან 293-მდის ¹⁾ შეუსია ტირიდატს ყველა თავისი ჯარი და დაატოვებია მას სომხეთი: ტირიდატი იძულებული შეიქნა, დაეტოვებია სომხეთი და ხელმეორეთ შეეფარებია თავი იმპერატორთა კარზე ²⁾. ქართველთ მატთანენი ამ გარემოებათა კიდევ უმატებენ, რომ მოიდგა ფეხი სომხეთში თუ არა, ტირიდატი რომაელთ ჯარების შემწეობით შეესია საქართველოს და ყველაფერი

¹⁾ *Louis Dubeux; l'Univers, la Perse, p. 312 et 313.*

²⁾ *Gibbon, ch. VIII.*

ააოხრა, გარდა ციხეებისა და ქალაქებისა, რომლებშიაც თავშეფარებული იყვენ ადგილობრივი მცხოვრებლებიო. ამის სამაგიეროთ, სპარსელთა შემწეობით, მირიანი მსგავსათვე მოექცა სომხეთსო. ამგვარათ ამ მეფეთა შუღლი იმ დრომდის გაგრძელდა, სანამ მირიანი არ შეუერთდა სპარსელთ, მათგანვე გამოწვეული, და სანამ შეერთებულ ძალით ტირიდატი სომხეთიდან არ განდევნაო.

დიოკლეტიანე თანაუგრძნობდა ტირიდატს და მას ესმოდა აგრეთვე სომხეთის განთავისუფლების სარგებლობა, ამას გარდა ის კიდევაც შიშში იყო

ნარცეზის მუდმივ წარმატების გამო და ყველა ამ გარემოებამ იძულებული გახადა ის, გადაეწყვიტა სპარსეთთან ომი. 296 წელს დიოკლეტიანე დროებით გადაესახლა ანტიოქიას ¹⁾ და იქიდან გაგზავნა ჯარები თავის მხნე ამხანაგის კეისარ გალერის წინამძღოლობით ბარამ III-ის მემკვიდრის ნარცეზის წინააღმდეგ. ²⁾ ეს ლაშქარი მესოპოტამიის ქვეყნით წავიდა, მაგრამ ძლიერ დაბრკოლდა: რომის სარდალმა და მასთან ტირიდატმაც ლტოლვით უშველეს თავს და ჯარების უმეტესი ნაწილი უბედურების მსხვერპლათ დატოვეს. დიოკლეტიანე ამ გარემოებით არ შეშინებულა: მან შეკრიბა თავისი ვე-

¹⁾ *Dictionnaire unicersel de l'hist. et de Géogr., ed. Par Bouillet, p. 673.*

²⁾ ნარცეზი მეფობდა 294 წლიდან 302-მდის; *Jouis Dabeux, p. 313.*

ტერანები, ჩააბარა იმავე გალერის და უბრძანა – წარსულიყო სომხეთით და აღედგინა რომის ჯარის სახელი და თავისი უწინდელი დიდება. სომხების ერთობრივისა და ენერგიულ დახმარებით გალერი უეცრივ თავს დაესხა სპარსელთა ბანაკს, სადაც ნარცეზი იყო, და სრულიად მოაოხრა იგი: დაჭრილი მეფე მიდიის ველებში გაიქცა და გამარჯვებულს მიუტოვა მთელი თავისი ოჯახი და აუარებელი განძი.

ამ ბრწყინვალე გამარჯვებას შედეგათ მოყვა ქალაქ ნიზიბისში შეკრული ზავი სპარსელთა და რომაელთ შორის. ამ ზავის უმთავრესი პირობანი იყვენ შემდეგნი: პირველი, უნდა განეახლებიათ სომხეთის სამეფო ტირიდატისა და მის შთამომავლობის ხელთ ქვეშ, და მეორე, იმპერატორებს უნდა გადაცემოდათ «საქართველოს მეფეების დანიშვნის

უფლება, რადგან აზიაში რომაელთ მეუფების ძლიერება და სიმტკიცე ბევრნაირათ იყო ამაზე დამოკიდებული»¹⁾).

1) *Gibbon, Hist. de l'emp. rom. ch. XIII.*

X

საქართველოს შესახები გარემოებანი ნიზიბისის ზავიდან მოკიდებული ქართველთ მიერ ქრისტიანობის მიღებამდის.

საქართველოსა და სომხეთს შორის მშვიდობიანობის დამყარება მათის მეფეების ნათესაობრივ კავშირის მეოხებით. – სამფლობელოთა დანაწილება მათ შორის და მათ ნათესავთა შორის. – მირიანისა და ტირიდატის ერთმანეთის დახმარება მთიელთა და სპარსელთ წინააღმდეგ ომებში.

თანამომდევარ თავში მოყვანილი გარემოებანი ქართველთ მატიაწეებში თავიანთ აწერილობით არ ეთანხმებიან რომაელებისა და სომხების მწერალთა აწერილობას; ამგვარი უთანხმოება ახლანდელ დროშიაც ჩვეულებრივი მოვლენაა და ხშირად შეგხვდებით იგი სხვადასხვა მოჩხუბარ ხალხთა სამხედრო რელაციებში. მაგრამ ეს ერთი გარემოება კი გვაკვირვებს, რომ დიოკლეთიანე იმპერატორის მაგიერ ეს მატიაწეები ყოველგან კოსტანტინეს იხსენიებს, იმგვარათვე, როგორც მე-VIII თავში საფორის მაგიერ მამა მისი არდშირია მოხსენებული. ესეც კია, რომ, თუ გარემოებათა თანდათანობას და მათ მსგავსებას მივაქცევთ ყურადღებას და თუ რომ საერთოთ მიღებულ ქრონოლოგიას ვიქონიებთ მხედველობაში, იმ შემთხვევაში ყველა ამ შეცდომის გა-

სწორება ძლიერ ადვილია. ამგვარათ, გარემოებათა

– 160 –

ზოგიერთი წვრილმანები, ხსენებულ მატიანეებში მოხსენებული, რომელიც უფრო საქართველოს შეეხება, ვიდრე სხვა სახელმწიფოებს, და რომლის შესახებაც სხვა ხალხების ისტორია არაფერს ამბობს, – მხოლოდ რამდენათმე არის დასაჯერებელი.

ეს მატიანეები მოწმობს, რომ სპარსელებთან გამარჯვებას შემდეგ იმპერატორმა დაიმორჩილა მირიანი და მოინდომა მის მორჩილებისა და აღმოსავლეთში მშვიდობიანობის მკვიდრ საფუძველზე დაყენება და ამიტომ მისი შვილი ბაქარი ამანათათ წაიყვანა რომსაო და მირიანი ტირიდატს დაამოყვრა მით, რომ იმის მეორე შვილს რევს შერთო სომეხთა მეფის ასული სალომეო. იმპერატორს სურდა, რომ ამ ორ მეფეს შორის მოესპო დავა იმათ სამფლობელოთა საზღვრების გამო, და ამიტომაც დაადგინა, რომ არეზის აუზის მიწები სომეხთ მეფის უფლებაში ყოფილიყო, და ის მიწები კი, რომელსაც მტკვარში ჩამავალი მდინარეები რწყავს, – მირიანისაო; ამ უკანასკნელის სამფლობელოში შეიტანა მან აგრეთვე დასავლეთის საქართველო ინგურის მდინარემდისო. მირიანმა კი თავის მხრით კახეთი თავის შვილს, ტირიდატის სიძეს, რევს მისცა სასარგებლოთ, და ხუნანის ციხესა და ბარდავის ქალაქს შუა მდებარე ადგილები, ე. ი. აწინდელი განჯის ველი – თავის სიძეს, სპარსეთის მეფის ნათესავს ფეროხსაო.

ეს ზავის წვრილმანები ჩვენ კიდევ იმიტომაც

– 161 –

მიგვაჩნია შესაძლებელათ, რომ ისინი სრულიად ეთანხმებიან დიოკლეტიანეს ხასიათს: იმას ძლიერ

უყვარდა სომეხთ მეფე ტირიდატი, დარწმუნებული იყო, რომ იგი რომის ერთგული იყო და აგრეთვე იმის გაჭვრეტაც შეეძლო, რომ მირიანისა და ტირიდატის შესათანხმებლათ უმჯობესი იყო ნათესაობრივი კავშირი, ვიდრე ნაძალადევი პოლიტიკური კავშირი.

დიოკლეთიანეს ანგარიში გამართლდა: მირიანი იმ დროიდანვე ტირიდატის გულითადი მეგობარი შეიქნა, – ამას ამტკიცებენ სომეხთა მემატიანენი: ისინი მოგვითხრობენ, რომ ტირიდატი ერთხელ რომს მიდიოდა კოსტანტინე იმპერატორის სანახავათო და გზაზე დაეწია მას მირიანის შიკრიკი და შეატყობია, რომ სპარსეთის მეფის საფორ II-ის ჩაგონებით ჩრდილოეთის ხალხები შეესიენ მის (მირიანის) საბძანებელს, კარანამდის მივიდენ და მცხოვრებნი ზოგნი დახოცეს და ზოგნი ტყვეთ წაიყვანესო. ტირიდატი იმ წამსვე უკან დაბრუნდა და ჯერ მომხმარე ჯარი გაუგზავნა მირიანს და შემდეგ თვითონ წავიდა ჩრდილოეთის ხალხების დასასჯელათო. აგრეთვე, როცა ტირიდატმა სპარსეთს ჩხუბი გაუმართა, მირიანმაც თავის მხრით იმის ჯარებს თავისი ჯარებიც შეუერთა და სომხების ერთის რაზმის წინამძღოლობა თვითონ იკისრა.

საქართველოს ძველ ისტორიის დაბოლოება.

ჩვენ ამით ვათავებთ საქართველოს ძველ ისტორიას, რომელიც შეიცავს იმ დროს, როდესაც ამ ქვეყანაში წარმართობის სარწმუნოება მეუფობდა; ჩვენის წერილების შემდეგ რვეულში ჩვენ დავიწყებთ საშვალო საუკუნეთა ისტორიას. ძველის ისტორიის

საზღვრათ ჩვენ ავირჩიეთ ქრისტიანობის მიღების ეპოქა. სარწმუნოებაზეა დამოკიდებული მთელი შინაგანი ცხოვრება იმ ხალხებისა, რომელთ განათლებასა და ზნეობრივ განვითარებას იქამდის არ მიუწევიათ, რომ მათ შეეძლოთ კაცის სურვილისა და მოქმედების მართვა. სხვადასხვა გზით საქართველოს შემოიტანეს სხვადასხვა სარწმუნოებრივი სწავლა, მაგ.: ეგვიპტელების, ზოროასტროსი და ბერძნების, და ამ სხვადასხვა სწავლამ იმგვარათ შეარყია ერთმანეთის ღირსება, რომ ქრისტიანობის მიღებამდი ქართველებს თითქმის არაოდეს ქონიათ განსაზღვრული სარწმუნოებრივი სისტემა. რადგან სარწმუნოებრივი სისტემები ასე სუსტი იყო, საქართველოს ბუნებას ყოველთვის ძლიერი გავლენა ქონდა ხალხის გონების წარმოდგენაზე და ამიტომაც ცრუმორწმუნეობა მხცოვანთა უმთავრეს სწავლათ გადაიქცა. რომაელებს საქართველოსთან ქონდათ მი-

– 163 –

მოსვლა, – და რამდენათ მტკიცე ყოფილა ეს მიმოსვლა, იმისგან სჩანს, რომ ლათინურ ძირის სიტყვები ფრიად ბევრი შესულა ქართველთ ენაში. მაგრამ ეს მიმოსვლა გაიმართა ციცერონის თანამედროე პირების დროს, როდესაც რომაელნი, განათლების გამო, სრულიად გულგრილათ უყურებდენ წარმართთა სწავლას, რომელსაც, შლოსერის სიტყვით, მხოლოდ პოეტური ხასიათი ქონდა. მაშასადამე, რომაელთ არ შეძლებიათ რაიმე განსაზღვრულ სარწმუნოების მიცემა ქართველებისათვის. ამგვარათ, იმ დროს, როდესაც კანონი, მეცნიერება და ხელოვნება განსაზღვრულ სახეს აძლევდენ რომაელთა ქვეშევრდომ ხალხებს, – საქართველოს, ქრისტიანობის მიღებამდის, გარკვეული სარწმუნოებაც არ ქონიათ, და ამიტომაც არ შეიძლება, რომ იმას სრულიად საკმაო პრაგმატული ძველი ისტორია ქონდეს.

მიუხედავად ამისა, საქართველოს ძველ ისტორიას ორგვარი ინტერესი აქვს: ერთი – საზოგადოების გამო, რომ ის გვიხატავს, თუ რა მნიშვნელობა ქონია ძველ დროში საქართველოს, და მეორე – კერძო მით, რომ ძველ დროის გარემოებათა აწერილობანი მოყავს.

ძველ დროის მსოფლიო ისტორიაში საქართველოს დიდი მნიშვნელობა ქონდა ეთნოლოგიურის, კომერციულის და სამხედრო-პოლიტიკურის მხრით.

საქართველოს ტერიტორია ხალხთა ნათესავის

– 164 –

აკვანს წარმოადგენს, ან და ამ აკვნის ძლიერ მახლობელი მეზობელია. თუ რომ ამ ქვეყნის პირველი მკვიდრნი გამოიკვლიეს, მაშინ ბევრის სხვა ხალხის დასაწყისიც ამოჩნდება, – იმ ხალხებისა, რომელნიც წინეთ არსებობდენ ან რომელნიც ახლაც არსებობენ. ეს მხარე რიონისა და მტკვრის საშვალეებით, ორს იმისთანა ზღვას აერთებდა, რომელიც თავის ნაპირებით უშორეს ქვეყნებს სწვდებოდა, და აგრეთვე ესვე ქვეყანა, მთებში გასავალ გზების წყალობით, ხმელეთით აერთებდა ორ ქვეყნის ნაწილს – აზიასა და ევროპას, ამგვარის სასარგებლო მდებარეობით მან ადრე მიიქცია აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ფრიად მომჭირნე ხალხების ყურადღება, და ამის გამო საქართველო ძველ დროის აღებ-მცემობის შვაგულ ადგილათ გადაიქცა.

მთებში გასავალი გზები საქართველოს მეფეების ხელში იყო და ისინი თავიანთ ნებაზე კიდევაც აღებდენ ამ გასავალებს და კიდევაც კეტავდენ. როდესაც მოესურვებოდათ, მაშინვე შეემლოთ – მოეწვიათ კავკასიის მთების მცხოვრებნი და სრულიად მოეფინათ ეფრატისა და ტიგრის ხეობანი; ამიტომაც ამ მდინარეთა შუა მდებარე ადგილები ან ნეიტრა-

ლათ ითვლებოდა და ან მცირე აზიისა და სპარსეთის მფლობელთა შორის სადაოთ. კირისაგან დაწყებული დიოკლეთიანემდი ვერცერთმა დამპყრობელმა ვერ შესძლო ამ საზღვარს იქით გაცილება, სანამ თავდაპირველათ არ ჩაიგდო ხელში საქართვე-

– 165 –

ლო. მაგრამ სპარსელებსა და რომაელებს უძნელებოდათ იმის ხელში ჩაგდება.

საქართველოს ძველი ისტორია კერძოთ საყურადღებო უნდა იყოს – როგორც იმისთანა ხალხის ისტორიის დასაწყისი, რომელიც თუმცა რიცხვით ჩვენს დროში ერთის მილიონის მეტს არ შეადგენს, მაგრამ რომელსაც რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში თავგადადებით უბრძოლია აუარებელ ხალხის პირისპირ და თავისი ეროვნება დაუცავს.

პირველი რვეულის დასასრული

უმთავრესი შეცთომები.

მე-10 გვერდზე გამოშვებულია მთელი შენიშვნა: „ამ საუკუნოებში, როგორც გადმოცემა ამბობს, შემდეგი ციხე-ქალაქები აუშენებიათ: ქართლი, სამშვილდე (ორბისი), მტკვრის ციხე (ხუნანი), ჰერეთი, მცხეთა, გაჩიანი (სანადირო ქალაქი), დედაციხე, ბოსტან-ქალაქი (რუსთავი), ჩელტი, ოძრხე, თუხარისი, წუნდა, არტანი (ქაჯთ-ქალაქი ანუ გური), უფლოს-ციხე, ურბნისი და კასპი“.

გვ. დაბეჭდილია: უნდა იყოს:

13 გაჩენილია გაჩენილა

22	რამდენდომე	რამდენათმე
23	კიმერიელები	კიმერიანები
27	საქართველს	საქართველოს
29	კოლხიდები	კოლხები
29	ადაროდიელები	ადაროდიანები
33	გირკანიაში	ჰირკანიაში
39	არამედ ანტიგონის	ანტიგონის
50	ცნებებით	ცხენებით
69	დარუბანდოს	დარუბანდის
76	სამეფოს	სამეფოს
76	ფარნაჯი	ფარნაჯომი
94	სილა	სულა

83. დაბეჭდილია: უნდა იყოს:

121	პერეოდი	პერიოდი
123	საზღვართ	საზღვრათ
124	წიგონდას	წუნდას
126	ნალაფევი	ნალაფევი
132	ძალსა	ძალასა
140	სკანდივიაში	სკანდინავიაში
143	Jonis Dubent	Louis Dubeux
144	ეთიოპლამდი	ეთიოპიამდი
145	ტიტულის	ხარისხის
145	თავდაპირველათ დასაწყისში	დასაწყისში
147	Debeu	Debeau
148	ამ გარემოებათ ამბავი	ამ გარემოებათა ამბავი
152	ახალ დინასტიისა	ახალ დანისტიასა
156	Jonis	Louis
157	Bonilbet	Bouillet
157	Louis Dabeux	Louis Dubeux
158	წარსულიყო	წასულიყო
159	რეალაციებში	რელაციებში

სარჩევი.

გვერდი:

	მთარგმნელისაგან	3
I.	ქართველ ხალხის მომდინარეობა და მისი დასახლება კავკასიაში	5
II.	ხაზარების შემოსევა	21
III.	ფიშდადიანთა და კაიანიანთა დინასტიების მეცადინეობა საქართველოში გაბატონებისათვის და მათი მფლობელობა საქართველოში	25
IV.	გადმოცემანი ალექსანდრე მაკედონელზე და მის მოადგილე აზონზე ქართველების სამეფოს დაარსებამდი	35
V.	სამეფოს დაარსება	46
VI.	გეოგრაფიული მიმოხილვა იმ დროის საქართველოსა, როცა იქ მონარქიული მართველობა დაარსდა	55

საქართველოს ძველი ისტორია.

I.	გარემოებანი სამეფოს დაარსებიდან რომის ომებამდის	76
II.	რომაელთ ომების ეპოქა საქართველოში.	91
III.	გარემოებანი არტაგის სიკვდილს შემდეგ ფარსმან I-ის გამეფებამდის	105
IV.	ფარსმან I-ის მეფობის პერიოდი	110
V.	დუარქიულ მართველობის პერიოდი	121

გვერდი:

VI.	დუარქიულ მართველობიდან საქართველოს უკანასკნელ მეფის, არშაკუნიანთა დინასტიის, ასფაგურის სიკვდილამდის (129-265 წლამდის ქრისტეს შემდეგ)	134
VII.	აღმოსავლეთის მდგომარეობა სასანიანთა დინასტიის დასაწყისში	142

VIII. სასანიანთა დინასტიის ასვლა საქართვე- ლოს ტახტზე	150
IX. რომაელთა ომი სპარსეთთან და ამ ომის გავლენა საქართველოზე	155
X. საქართველოს შესახებ გარემოებანი ნი- ზიზისის ზავიდან მოკიდებული ქართველთ- მიერ ქრისტიანობის მიღებამდის	159
საქართველოს ძველ ისტორიის დაბო- ლოება	162